

Nederlands-Indië in de ogen van Nederlandse reizigers (1919-1938)

Masterthesis Maatschappijgeschiedenis

Naam: Alper Kavak

Studentennummer: 456769

Begeleider: Prof. dr. Arianne Baggerman

Tweede Lezer: Dr. Robbert-Jan Adriaansen

Datum: 21-3-2018

Inhoudsopgave

Inleiding	2
Hoofdstuk 1: Egodocumenten	
1.1 Onderzoekrelevantie en deelvragen	5
1.2 Bronnen en onderzoeksopzet.....	7
1.2.1 Reisverslagen	7
1.2.2 Egodocumentenanalyse	8
1.2.3 Het interbellum	9
1.3 Onderzoeksmethode	11
1.4 Theoretische kader	13
Hoofdstuk 2: De Nederlandse overzeese expansie in Zuidoost-Azië	
2.1 Expansie en maatschappelijke ontwikkelingen in Indië	17
2.2 De kloof tussen Oost en West tijdens het interbellum	22
2.3 Conclusie	23
Hoofdstuk 3: De reisverslagen	
3.1 H.C. Rutgers: als christen in Indië	24
3.2 C.W. van Boetzelaer van Dubbeldam: de eerste indruk van de politicus	29
3.3 H. de Groot: de schooldirecteur op studiereis	36
3.4 J.A. van Hamel: de feestelijke sfeer in Indië	41
3.5 Zuster Apollonis: op missie in Nederlands-Indië	46
3.6 L. Couperus: Terug in Indië	50
3.7 Verschillen en overeenkomsten	55
Hoofdstuk 4: Conclusie	57
4.1 Terugblik op het onderzoek	60
4.2 Aanbevelingen.....	61
Bibliografie.....	62

Inleiding

In de zeventiende en achttiende eeuw zond de Vereenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) jaarlijks tientallen schepen naar de Zuidoost-Aziatische bezittingen. Deze reizen waren avontuurlijk en gevaarlijk: ongeveer vijftien procent van de opvarenden kwam niet levend terug. Naar Indië reizen was in deze periode voornamelijk weggelegd voor het VOC-personeel en kon als een voorrecht gezien worden. De lange en zware tocht naar het Oosten leverde wel een bonte stoet van reisverhalen op. De Nederlanders die in deze periode op reis gingen, legden in hun reisverhalen vooral nadruk op de buitengewone ervaringen die ze tijdens hun reis hadden opgedaan.¹ Tot ongeveer 1870 bleven de reizen naar Indië functioneel en koloniaal georiënteerd. Zonder toestemming van het gouvernement van Nederlands-Indië mocht men het land niet betreden. Om die reden waren de reisverslagen tot ongeveer het laatste kwart van de negentiende eeuw voornamelijk geschreven door ambtenaren of geleerden in overheidsdienst.²

De opening van het Suezkanaal en de invoering van de Agrarische Wet zorgden omstreeks 1870 ervoor dat het aantal reizigers naar Indië geleidelijk toenam. Met de invoering van de Agrarische Wet kregen particuliere ondernemers het recht om bedrijven op te richten in de Nederlandse bezittingen in Zuidoost-Azië. Deze twee factoren leidden tot een nieuwe toestroom van particuliere ondernemers en wetenschappers naar Nederlands-Indië.³ Dankzij het vrijhandelsverkeer en het Suezkanaal nam het aantal vakantiegangers ook langzaam toe. Tijdens het interbellum waren er verschillende vakantiebureaus actief die excursies en vakantie-accommodaties aanboden. Eén daarvan was de Officiële Vereniging Voor Toeristenverkeer in Nederlands-Indië. Deze vereniging probeerde door middel van brochures Nederlandse reizigers over te halen om op vakantie naar Indië te gaan. Eén van hun slogans was: "...het komt u belangrijk goedkooper dan andere tropische landen en biedt u oneindig meer!"⁴ In deze periode werden de reizigers door twee Nederlandse rederijen (de Rotterdamsche Lloyd en de Stoomvaartmaatschappij Nederland) naar de Nederlandse bezittingen in Zuidoost-Azië vervoerd.⁵

Onder de nieuwe stroom reizigers die na 1870 op gang kwam, bevonden zich ook intellectuelen zoals journalisten, advocaten en onderwijzers. Deze groep had meer oog voor de Indonesische bevolking en was tevens in staat om hun kritische mening met anderen te delen. De reisverslagen van de nieuwe groep reizigers zijn inhoudelijk anders. In tegenstelling tot de Nederlanders in dienst van de koloniale regering bestond de nieuwe groep uit mensen die op eigen initiatief op reis gingen en dus intrinsiek gemotiveerd waren. Hun voorgangers, de Nederlanders die in dienst waren van de koloniale regering, hadden een extrinsieke motivatie: zij werden immers door de Nederlandse overheid naar het buitenland gezonden.⁶ Op grond van de bovengenoemde veranderingen kunnen de reisverslagen na 1870 als volgt gecategoriseerd worden: gouvernementele reisverslagen die geschreven zijn door Nederlanders in dienst van het

1 R. Honings & P. van Zonneveld, *Een tint van het Indische Oosten* (Hilversum 2015) 9-10.

2 J. van Goor, *Indische reizen in de negentiende en twintigste eeuw. Van verkenning tot journalistiek toerisme*: Tijdschrift voor Geschiedenis 105 (1992) 446.

3 J.A.A. van Doorn, *De laatste eeuw van Indië. Ontwikkeling en ondergang van een koloniaal project* (Amsterdam 1994) 28.

4 Officiële Vereniging Voor Toeristenverkeer in Nederlands-Indië, *Naar Java, het paradijs der tropen* (Batavia 1935).

5 A. Albers, *Per mailboot naar de oosten. Reizen met de Lloyd en de Nederland tussen 1920 en 1940* (Bussum 1979) 9.

6 L. Dalhuisen, *Geschiedenis van Indonesië* (Zutphen 2006) 63.

gouvernement en niet-gouvernementele verslagen die geschreven zijn door particuliere ondernemers of privéreizigers.⁷ Het is belangrijk om onderscheid te maken tussen gouvernementele en niet-gouvernementele reisverslagen, omdat er verschillende omwentelingen plaatsvonden in deze periode op sociaal-maatschappelijk niveau. Rond de eeuwwisseling waren Conrad Theodor Deventer en Hendrikus Hubertus van Kol belangrijke politici die voor de belangen van de inheemse bevolking opkwamen. In het jaar 1901 schreef de sociaaldemocratische Van Kol een artikel, waarin hij opriep om de helpende hand te reiken aan de inheemse bevolking. Hij wilde dat Nederland zich meer inzette om de inheemse bevolking op te voeden. Ook begon de Nederlandse politieke elite aan het eind van de negentiende eeuw in te zien dat iets teruggedaan moest worden voor de inheemse bevolking, ter compensatie van de jarenlange uitbuiting door het cultuurstelsel.⁸

Omstreeks 1900 kreeg deze ethische politiek draagvlak binnen de Tweede Kamer. Het koloniale beleid werd aan de hand hiervan aangepast, zodat het levensniveau van de inheemse bevolking verbeterde in vergelijking tot de voorgaande perioden. Hierbij was het uitgangspunt van het koloniale beleid om de plaatselijke bevolking te begeleiden en te ontwikkelen, zodat de inheemse bewoners op den duur in staat zouden zijn om Indonesië zelfstandig te besturen. Tot die tijd zou Nederland als voogd optreden voor deze burgers. Om die reden werden er verschillende democratische hervormingen doorgevoerd. Zo werd in het jaar 1916 de Volksraad opgericht waarin de inheemse bevolking ruim vertegenwoordigd werd. Daarnaast werden er steeds meer taken gedecentraliseerd.⁹ Echter, in de jaren dertig raakte de ethische politiek op de achtergrond. De gouverneur-generaal De Jonge beklemtoonde dat Nederlands-Indië misschien nog driehonderd jaar nodig had om rijp te worden voor zelfstandigheid. Door de economische malaise had het herstel van de economie prioriteit gekregen.¹⁰

In het begin van de twintigste eeuw begon de inheemse bevolking een kritische houding aan te nemen tegen de koloniale gezagdragers. De inheemse burgers waren zich er langzaam van bewust geworden dat er op cultureel en politiek vlak grote verschillen waren tussen hen enerzijds en de Europeanen en Indo-Europeanen anderzijds. Rond 1910 kwamen ook de eerste inheemse volksbewegingen tot stand (Boedi Oetomo en Sarekat Islam). Deze volksbewegingen bewogen zich aanvankelijk op maatschappelijk terrein en hadden geen separatistische gedachten.¹¹ De separatistische gedachte werd pas na de oprichting van de Partai Nasional Indonesia (PNI) aangewakkerd. De PNI onder leiding van Soekarno kwam openlijk uit voor de onafhankelijkheid van Indonesië. De ontwikkeling van de nationalistische bewegingen en het streven naar onafhankelijkheid werden opgemerkt en in de jaren dertig als een belangrijk aandachtspunt gezien door de koloniale gezagdragers. Gouverneur-generaal De Jonge trad tijdens zijn bewindperiode (1931-1936) hard op tegen de nationalistes. In Nederlands-Indië

7 J. van Goor, *Indische reizen in de negentiende en twintigste eeuw. Van verkenning tot journalistiek toerisme*: Tijdschrift voor Geschiedenis 105 (1992) 449.

8 W. van den Doel, *Zo ver de wereld strekt. De geschiedenis van Nederland overzee vanaf 1800* (Amsterdam 2011) 151.

9 A. Marlet, *Moralisme en Oriëntalisme in het beleid van gouverneur-generaal De Jonge ten aanzien van het Indonesische Nationalisme* (Utrecht 2004) 5.

10 *Ibidem*, 6.

11 C. Smit, *De Indonesische quaestie: de wordingsgeschiedenis der soevereiniteitsoverdracht* (Leiden 1952) 1.

werd destijds onderscheid gemaakt tussen de gematigde en extremistische nationalistten. De gematigde nationalistten waren bereid om samen te werken met het Nederlandse bewind en namen deel aan verschillende bestuursorganen. In tegenstelling tot hen waren de extremistische nationalistten tegen elke vorm van samenwerking. Onder leiding van Soekarno hingen zij het non-coöperatiebeginsel aan.¹²

Op economisch gebied ging het tijdens het interbellum wat beter. De koloniale regering investeerde in infrastructuur, onderwijs en gezondheidszorg. De investeringen van de koloniale regering brachten in deze periode een proces van modernisatie op gang. Zo werden er verschillende wegen en spoorbanen aangelegd. Daarnaast werden havens en telefooncentrales gebouwd. Door deze investeringen probeerde Nederland Indië tot welvaart te brengen.¹³ Tijdens het interbellum was de koloniale regering in een moeilijke situatie geplaatst: aan de ene kant werden er maatregelen genomen tegen de extremistische nationalistten en tegelijkertijd werd er veel geïnvesteerd in de begeleiding van de inheemse bevolking naar een zelfstandig bestuur toe (ethische politiek).

In deze masterthesis zal ik onderzoeken hoe de Nederlandse reizigers hun bezoek aan Indië beschreven in hun reisverslagen. De egodocumenten die ik voor mijn onderzoek heb gebruikt zie ik als een ideale bron om de persoonlijke belevingen en meningen van de reizigers te achterhalen. Mijn hoofdvraag luidt dan ook als volgt: *Op welke manier hebben de Nederlandse reizigers, die in het interbellum naar Indië op reis gingen, hun contact met de koloniale samenleving en het koloniale beleid beschreven in hun reisverhalen?*

12 A. Marlet, *Moralisme en Oriëntalisme in het beleid van gouverneur-generaal De Jonge ten aanzien van het Indonesische Nationalisme* (Utrecht 2004) 2.

13 F.W. Stapel & H. Martin & H. Hoogenberk, *Indië schrijft zijn eigen geschiedenis* (Amsterdam 1943) 249.

Hoofdstuk 1: Egodocumenten

1.1 Onderzoeksrelevantie en deelvragen

Door de jaren heen is er veel aandacht besteed aan de koloniale literatuur uit Nederlands-Indië. De Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde heeft in het jaar 1995 ter gelegenheid van zijn tienjarig bestaan een symposium gehouden over dit onderwerp.¹⁴ Deze werkgroep brengt ook een tijdschrift uit, genaamd *Indische Letteren*, dat in iedere uitgave een thema behandelt, gerelateerd aan Nederlands-Indië. De doelstelling van de Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde is het bevorderen van de studie van de literatuur van en over Nederlands-Indië.¹⁵ Daarnaast zijn er in de jaren daarop verschillende onderzoeken gewijd aan de Indische literatuur en reisverslagen. In 1998 bracht hoogleraar Eric Monty Beekman het boek *Paradijzen van weleer* uit, waarin hij koloniale teksten en auteurs analyseerde. Als beginpunt van zijn werk heeft hij gekozen voor de eerste reis naar Oost-Indië, die omstreeks 1600 plaatsvond. Hij eindigt zijn boek met het vertrek van de Nederlanders uit Nederlands-Indië in het jaar 1950. In hoofdstuk vijf beschrijft Beekman Indische literatuur uit de periode 1900-1950. Dit hoofdstuk heeft de auteur gewijd aan acht Nederlandse literaire auteurs die affiniteit hebben met Nederlands-Indië.¹⁶ De belangrijkste van hen is de schrijver en dichter Charles Edgar du Perron. Volgens Beekman is Edgar du Perron één van de belangrijkste koloniale literatoren van de twintigste eeuw.¹⁷

In het jaar 2015 is de bundel *Een tint van het Indische oosten* uitgebracht door literatuuronderzoekers Rick Honings en Peter van Zonneveld. Deze bundel bevat artikelen van diverse auteurs die op hun eigen manier de reisverhalen hebben geanalyseerd. De literatuuronderzoekers hebben ervoor gekozen om de reisverhalen in twee tijdsvakken in te delen (negentiende en twintigste eeuw).¹⁸ Met mijn onderzoek wil ik de reisverhalen vanuit een ander perspectief analyseren. Ik heb ten eerste gekozen om onderscheid te maken tussen gouvernementele reisverslagen en niet-gouvernementele reisverslagen. Ten tweede heb ik ervoor gekozen om op een korter tijdsbestek te focussen (1919-1938). Gouvernementele reisverslagen heb ik uitgesloten, omdat ze een functioneel doel hadden. De niet-gouvernementele reisverslagen zijn een veel geschiktere bron om de persoonlijke belevingen en de meningen van de reizigers in kaart te brengen. Met dit onderzoek wil ik achterhalen op welke manier de Nederlandse reizigers die in het interbellum naar Indië gingen, hun contact met de inheemse bevolking en cultuur beschreven in hun reisverslagen. Hiervoor heb ik enkel reisverslagen gebruikt die in het interbellum gepubliceerd zijn. In de volgende paragraaf zal ik uitgebreid toelichten waarom ik voor dit tijdsbestek gekozen heb. Zoals in de inleiding al naar voren kwam, luidt de hoofdvraag als volgt: *Op welke manier hebben de Nederlandse reizigers, die in het interbellum naar Indië op reis gingen, hun contact met de koloniale samenleving en het koloniale beleid beschreven in hun reisverhalen?* De hoofdvraag zal in deze scriptie beantwoord worden

14 R. Honings & P. van Zonneveld, *Een tint van het Indische Oosten: reizen in Insulinde 1800-1950* (Hilversum 2015) 10.

15 <http://geert180.wixsite.com/indische-letteren/over-indische-letteren> (28-1-2017).

16 E.M. Beekman, *Paradijzen van weleer. Koloniale literatuur uit Nederlands-Indië 1600-1950* (Amsterdam 1998) 7-8.

17 *Ibidem*, 417.

18 R. Honings & P. van Zonneveld, *Een tint van het Indische Oosten* (Hilversum 2015) 5-7.

aan de hand van een analyse van zes reisverslagen. Deze zes reisverslagen vormen de rode draad binnen mijn onderzoek.

Mijn onderzoek is ingedeeld in hoofdstukken over de onderzoeksmethode, bronnen en een historisch overzicht over de kolonisatie van Indië. In de komende hoofdstukken zal ik mijn hoofdvraag onderbouwen en beantwoorden aan de hand van twee deelvragen. Mijn eerste deelvraag zal in hoofdstuk twee beantwoord worden. Deze vraag luidt: *Wat waren de verstandhoudingen tussen Europeanen en de lokale bevolking in Nederlands-Indië binnen de context van het kolonialisme?* Deze deelvraag wordt beantwoord aan de hand van secundaire literatuur. In het tweede deel van mijn onderzoek zal ik aan de hand van een analyse van zes reisverslagen de tweede deelvraag beantwoorden: *Hoe verbeeldden Nederlandse reizigers in het interbellum de koloniale samenleving en het koloniale beleid in Nederlands-Indië?*

1.2 Bronnen en onderzoeksopzet

Reisverslagen vallen onder de categorie 'egodocumenten'. De Nederlandse historicus Jacques Presser gebruikte deze term als verzamelnaam voor autobiografieën, memoires, reisverslagen, dagboeken en persoonlijke brieven. Volgens Presser zijn egodocumenten historische bronnen, die geschreven zijn vanuit het ik-perspectief.¹⁹ Een egodocument moet per definitie een persoonlijke waarheid bevatten. Dit betekent dat alleen teksten waarin auteurs hun belevingswereld modelleren naar hun eigen versie van de werkelijkheid tot egodocument gerekend kunnen worden. Tot ongeveer 1600 hadden egodocumenten een diffuus karakter, van kladaantekeningen tot uitgebreide verslagen van honderden bladzijden. Qua materiële vorm waren de overgeleverde egodocumenten ook zeer divers, van een verzameling kladblaadjes tot gebonden boeken.²⁰ Ook de beoogde lezers verschilden per egodocument. Sommige schrijvers kozen ervoor om hun document binnen een besloten kring te houden, die meestal uit vrienden en familieleden bestond. Anderen lieten hun document juist publiceren en maakten het op deze manier toegankelijk voor een breed lezerspubliek.²¹ De ontwikkelingen die egodocumenten hebben doorgemaakt, verschillen sterk per subgenre. In deze paragraaf worden alleen de ontwikkelingen van het subgenre reisverslagen beschreven, aangezien andere subgenres niet relevant zijn voor dit onderzoek.

1.2.1 Reisverslagen

Al in de tweede helft van de vijftiende eeuw had het vroegmoderne Nederlands koloniale rijk verschillende netwerken van handelsposten opgezet in Afrika, Azië en Amerika. Dit betekent dat Nederlandse schepen regelmatig in alle windrichtingen uitvoeren.²² Op deze schepen zaten Nederlandse diplomaten, geleerden, militairen, zeelieden en kunstenaars, die de hele wereld verkenden. Velen van hen hebben hun reiservaringen op schrift gesteld.²³ In vergelijking met de andere subgenres, nam het reisverslag echter relatief vroeg een vaste structuur aan. Reeds in de zestiende eeuw kwamen bepaalde elementen zoals de beschrijvingen van het reisgezelschap, de route, de vervoersmiddelen, de slaapplekken en de bezienswaardigheden telkens terug in reisverslagen. Deze elementen bieden duidelijkheid en structuur aan de reisverslagen.²⁴ Daarnaast werden reisverslagen vaker gedrukt en gepubliceerd dan andere genres. Veel reisverslagen zijn echter niet op persoonlijk initiatief geschreven en dienden een bepaald doel. Daardoor kunnen ze niet tot de categorie egodocumenten gerekend worden.²⁵ Voorbeelden van niet op persoonlijke initiatief geschreven verslagen, zijn ambtshalve opgestelde verslagen, diplomatieke verslagen en scheepsjournalen. In deze verslagen kwam de persoonlijke beleving van de auteur niet naar voren, omdat de verslagen een zakelijk en/of koloniaal doel hadden.²⁶

19 A. Baggerman & R. Dekker, *'De gevaarlijkste van alle bronnen: Egodocumenten, nieuwe wegen en perspectief'*. Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis 1 nr. 4 (2004) 7-8.

20 R. Dekker, *Egodocumenten in Nederland*, in Neerlandica extra Muros. Jaargang (1998) 18.

21 *Ibidem*, 23.

22 P. Emmer & J. Gommans, *De geschiedenis van Nederland overzee. Rijk aan rand van de Wereld* (Amsterdam 2012) 11.

23 R. Dekker, 'Van grand tour tot treur-en sukkelreis. *Nederlandse reisverslagen van de 16e tot begin 19e eeuw*'. Tijdschrift voor historische en kunstwetenschappen 4 (1994) 8-9.

24 *Ibidem*, 13-15.

25 R. Dekker, *Egodocumenten in Nederland*, in Neerlandica extra Muros. Jaargang (1998) 20.

26 R. Dekker, 'Van grand tour tot treur-en sukkelreis. *Nederlandse reisverslagen van de 16e tot begin 19e eeuw*'. Tijdschrift voor historische en kunstwetenschappen 4 (1994) 10-12.

Het oudst bekende Nederlandstalige reisverslag is in het begin van de zestiende eeuw geschreven door barbier Arent Willemsz. Hierin beschrijft Willemsz zijn pelgrimstocht naar Jeruzalem. Dit reisverslag is typerend voor zijn tijd, want de meeste reisverslagen uit deze periode gaan over de pelgrimstochten.²⁷

In de tweede helft van de achttiende eeuw nam het aantal bewaard gebleven reisverslagen toe. Dit kan erop duiden dat er in deze periode meer geschreven en gereisd werd. Omstreeks 1795 daalde het aantal bewaard gebleven reisverslagen. Waarschijnlijk had de daling te maken met de politieke instabiliteit in Nederland (Bataafse Revolutie). Door de onrust gingen steeds minder Nederlanders op reis.²⁸ Pas in de negentiende eeuw nam het aantal reisverslagen weer toe. De historici uit de negentiende eeuw vonden reisverslagen een fascinerende en authentieke bron. Voor die tijd hechtte men weinig aandacht aan de egodocumenten. Vanaf het begin van de twintigste eeuw nam de belangstelling voor de egodocumenten alsmaar toe en er werden in deze periode verschillende verenigingen opgericht die reisverslagen publiceerden. In Nederland werd de Linschoten Vereeniging opgericht door een aantal historici en oud-zeelieden. De Linschoten Vereeniging heeft als doelstelling om jaarlijks verschillende historische reisverhalen te publiceren.²⁹

1.2.2 Egodocumentenanalyse

Egodocumenten werden in het verleden niet gewaardeerd als primaire onderzoeksbronnen. De Nederlandse historicus Jan Romein vond in de jaren vijftig dat autobiografieën de “gevaarlijkste van alle bronnen” waren.³⁰ Binnen de sociaaleconomische en de traditionele politieke geschiedschrijving was er toen geen plaats voor egodocumenten. Teksten werden destijds als toeleverancier van feiten gezien. Daarom had men geen oog voor de belevingswereld van de auteur in kwestie. Men vond dat de egodocumenten te individualistisch waren en dat de auteurs een ‘self-identity’ creëerden. Door de veranderende oriëntatie van historici hecht men vandaag de dag juist veel waarde aan egodocumenten. In de huidige tendens geven historici vaker de voorkeur aan het actor-perspectief en de daadwerkelijke beleving van het individu. Om die reden heb ik ervoor gekozen om egodocumenten als bronnen te gebruiken om de belevingswereld van de auteurs uit het verleden te reconstrueren en te vergelijken. De auteurs zijn in dit geval de Nederlandse reizigers die tijdens het interbellum naar Indië gingen.³¹ De zes niet-gouvernementele reisverslagen zullen in mijn onderzoek geanalyseerd worden aan de hand van een kwalitatieve inhoudsanalyse. Het kenmerkende van inhoudsanalyse als onderzoektype is het waarnemingsobject. Ik heb voor dit onderzoektype gekozen, omdat het waarnemingsobject als gereedschap gebruikt kan worden om op systematische wijze waarnemingen te verrichten. Het waarnemingsobject bestaat uit de producten die mensen voortbrengen, zoals brieven, kranten en tijdschriften. Dit onderzoektype houdt rekening met

27 R. Dekker, ‘Van grand tour tot treur-en sukkelreis. *Nederlandse reisverslagen van de 16e tot begin 19e eeuw*’. Tijdschrift voor historische en kunstwetenschappen 4 (1994) 11.

28 *Ibidem*, 11-13.

29 <http://www.linschoten-vereeniging.nl> (28-1-2017)

30 J.A. Baggerman & R.M Dekker, ‘*De gevaarlijkste van alle bronnen*’. *Egodocumenten. Nieuwe wegen en perspectieven*, Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis (2005) 8.

31 *Ibidem*, 9.

methodologische uitgangspunten, criteria en richtlijnen voor het verrichten van empirisch-wetenschappelijk onderzoek.³² De kern van dit onderzoektype is dat een onderzoeker iets te weten wil komen, een vraag wil beantwoorden. In mijn onderzoek wil ik patronen in de reisverslagen achterhalen en vergelijken om mijn deel- en hoofdvraag te beantwoorden.³³ Om dit te kunnen doen heb ik een lijst van aandachtspunten opgesteld:

Inheemse bevolking	Klimaat
Oriëntalisme	Natuur
<i>Contact Zone</i>	Europeanen
Indo-Europeanen	Nederlanders
Moslims	Creolisering
Christenen	Motieven
Hindoes	Intercultureel
Omgeving	Botsing
Nationalisme	Verschillen

1.2.3 Het interbellum

Voor mijn onderzoek zal ik alleen egodocumenten analyseren die tijdens het interbellum geschreven zijn. In de voorgaande paragraaf werd duidelijk dat er meerdere globale onderzoeken zijn gewijd aan reisverslagen. De meeste literatuurhistorici hebben een breder tijdsbestek gekozen (vijftig tot honderd jaar) terwijl er door de modernisering grote veranderingen plaatsvonden tijdens het interbellum. In Nederland vonden tijdens en na de Eerste Wereldoorlog politieke veranderingen plaats die leidden tot grote maatschappelijke veranderingen. De Nederlandse politici zagen tijdens de Eerste Wereldoorlog in dat de politieke scheidslijnen de bevolking verdeelden. Om geweld en verdere polarisatie te voorkomen besloten de vier grote politieke zuilen te pacificeren. Zo werd in het jaar 1916 de jarenlang durende schoolkwestie opgelost en één jaar later werd het tot op dat moment omstreden algemeen kiesrecht voor mannen ingevoerd. De pacificatie van 1917 was enerzijds bedoeld als afscheid van de negentiende eeuw waarin het Nederlandse volk zo verdeeld was. Anderzijds wordt de pacificatie gezien als de bezegeling van het proces van verzuiling.³⁴ Op economisch vlak vonden er in deze periode ook grote veranderingen plaats. Het Nederlandse neutraliteitsbeleid had ervoor gezorgd dat een belangrijk deel van het economisch beleid in handen van de zakenwereld kwam. Al deze veranderingen zorgden ervoor dat tijdens het Interbellum grote veranderingen plaatsvonden, die een grote historische afstand hadden met de perioden daarvoor.³⁵

Ook op reis gaan was in deze periode veranderd. De Europese reizigers waren minder optimistisch over de toekomst dan in de periode voor de Eerste Wereldoorlog. Tijdens de Eerste Wereldoorlog hadden de Europeanen gezien dat technologie gebruikt kon worden om mensen

32 A. Pleijter, *Typen en logica van kwalitatieve inhoudsanalyse in de communicatiewetenschap* (Nijmegen 2006) 7-8.

33 *Ibidem*, 9.

34 Piet de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2007) 155.

35 *Ibidem*, 157.

te doden. Deze pessimistische gedachte belemmerde het toerisme niet, want de Europeanen hadden na de oorlog de behoefte om op vakantie te gaan en om zich te ontspannen. Eric Zuelow beschrijft in zijn recente overzichtswerk *A History of Modern Tourism* de opkomst van het moderne toerisme. Volgens hem vonden er drie vormen van toerisme plaats tijdens het interbellum, namelijk fascistisch, communistisch en democratisch toerisme. De Nederlandse reizigers vielen onder democratisch toerisme, omdat de Nederlandse regering niet vanuit een bepaalde staatsideologie (fascisme, communisme) geleid werd. Deze burgers gingen op reis om zich te ontspannen en om nieuwe plaatsen te ontdekken.³⁶ Voor de Nederlandse reiziger werd Bali een populaire vakantiebestemming in de twintigste eeuw. Deze toeristen vonden de natuur en het landschap van dit eiland prachtig. Bali was relatief laat onderworpen door Nederland (in het jaar 1908) in vergelijking tot de andere Indische eilanden. Daarom had Bali een traditioneel en ongerept landschap, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Java. Een andere reden om voor Bali te kiezen, was ook dat het grootste gedeelte van de inheemse bevolking het hindoeïsme aanhing. De hindoeïstische invloeden zorgden ervoor dat Bali destijds een heel andere sfeer had vergeleken met de andere eilanden. Dit was ook duidelijk terug te zien aan het landschap dat versierd werd door de hindoeïstische tempels.³⁷

De Nederlands-Indische regering was ook tevreden met de Nederlandse reizigers, die ze als een extra inkomstenbron zagen. In het jaar 1924 ontving Bali 213 reizigers en dit aantal bleef stijgen tot 1428 reizigers in 1929. Door de crisis van de jaren dertig nam de toestroom van reizigers daarna weer af. Bali bleef wel een populaire bestemming onder de Nederlandse reizigers tot de Tweede Wereldoorlog.³⁸ Het aandeel van toeristen onder de Nederlandse reizigers was echter klein: de meeste passagiers die vanuit Nederland naar Nederlands-Indië vertrokken, waren in dienst van het gouvernement. Het aantal gelukszoekers bleef gering: in deze periode was het een te riskante onderneming om zonder een baangarantie naar Nederlands-Indië af te reizen.³⁹

³⁶ Eric G.E. Zuelow, *A History of Modern Tourism* (London 2016) 143.

³⁷ *Ibidem*, 147.

³⁸ *Ibidem*, 148.

³⁹ A. Alberts, *Per mailboot naar de oosten* (Bussum 1979) 13.

1.3 Onderzoeksmethode

Ik heb gekozen voor een kwalitatief onderzoek. Bij een dergelijke onderzoeksopzet wordt ervan uitgegaan dat de sociale werkelijkheid niet losstaat van de mensen, die elkaar wederzijds beïnvloeden. Kwalitatief onderzoek baseert zich op de interpretatieve benadering. Menselijk gedrag wordt niet direct door een bepaalde handeling of door de omgeving beïnvloed, maar door de betekenis die mensen hieraan geven. Kwalitatief onderzoek is gericht op het verkrijgen van informatie over de beleving en handelwijze van de onderzochte groep. De verworven informatie zal de achterliggende wensen en behoeften van deze groep naar voren brengen. In mijn onderzoek wil ik achterhalen wat voor betekenis de Europese reizigers gaven aan het contact met de inheemse bevolking en cultuur. Hoe ervoeren de Europese reizigers de sociale cohesie tussen de verschillende bevolkingsgroepen in Indië? Zijn er kenmerken of sporen van het koloniale beleid te vinden in de reisverslagen? Hoe construeren de zes Nederlandse reizigers hun reiservaringen? Door de reisverslagen te analyseren wil ik inzicht krijgen in de manier waarop de Nederlandse reizigers hun werkelijkheid beleefden en welke betekenis zij hieraan gaven.⁴⁰

In reisverslagen zijn de auteurs zowel de hoofdpersoon als de schrijver. Dit betekent dat ze een dubbele functie hebben door als reiziger ervaring op te doen en hierover als auteur een reisverhaal te schrijven. De Britse historicus Carl Thompson beschrijft in zijn boek *Travel Writing* dat reisverhalen deels fictie kunnen bevatten, omdat auteurs bewust of onbewust een andere wending kunnen geven aan hun reisverhaal om het spannender te maken. De auteur heeft dan wat anders op papier gezet dan wat hij of zij daadwerkelijk beleefd heeft tijdens de reis.⁴¹ In het verleden zijn zelfs ook de nodige verzonnen reisverslagen geschreven, puur om de lezers te amuseren of aan het denken te zetten. Het boek van Jonathan Swift *Gulliver's Travels* is daar een mooi voorbeeld van. De Ierse schrijver heeft een fictieve reis vol met spannende avonturen beschreven om een maatschappelijke boodschap over te dragen.⁴²

Voor mijn onderzoek heb ik in totaal zes niet-gouvernementele reisverslagen geselecteerd en geanalyseerd. Zoals ik al in de inleiding van mijn onderzoek aangaf, heb ik onderscheid gemaakt tussen niet-gouvernementele reisverslagen en gouvernementele reisverslagen. Tijdens mijn primair bronnenonderzoek kwam ik meer dan zes niet-gouvernementele reisverslagen tegen. Om een objectief en evenredig beeld te schetsen heb ik ervoor gekozen om drie reisverslagen die geschreven zijn in de jaren twintig en drie reisverslagen geschreven in de jaren dertig te selecteren. Vier reisverslagen heb ik van de universiteitsbibliotheek van Leiden geleend. De bibliotheek van de Universiteit Leiden beschikt over een groot aantal Indische reisverslagen. De werken die voor dit onderzoek gebruikt zijn, behoren tot de collectie die het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land – en Volkenkunde (KITLV) in het jaar 2014 overdroeg aan deze universiteitsbibliotheek. De overige twee reisverslagen die ik analyseerde voor dit onderzoek zijn afkomstig van de bibliotheek van de Erasmus Universiteit en

40 F. Migchelbrink, *Actieonderzoek voor professionals in zorg en welzijn* (Amsterdam 2007) 50-56.

41 Carl Thompson, *Travel Writing* (London & New York 2011) 27.

42 *Ibidem*, 29.

de privécollectie van Arianne Baggerman.⁴³ In de volgende tabel heb ik de reisverslagen die ik voor mijn onderzoek heb geanalyseerd, vermeld:

Tabel 1: De reisverslagen

Reisverslag titel	Naam reiziger	Reisjaar	Bestemming
1: Wat ik op mijn Indische reis zag	H.C. Rutgers	1928	Nederlands-Indië
2: Eerste indrukken van een Indische reis	C.W. van Boetzelaer van Dubbeldam	1930	Nederlands-Indië
3: Een reis door Nederlands-Indië	H. de Groot	1925	Nederlands-Indië
4: Nederlandsche indrukken van een reis door Indië	J.A. van Hamel	1938	Nederlands-Indië
5: Met de "Baloeran" vertrokken naar Oost-Indië	W. van Hagen (Zuster Apollonis)	1938	Nederlands-Indië
6: Oostwaarts	L. Couperus	1921	Nederlands-Indië

Om mijn onderzoek valide en betrouwbaar te houden en fictie uit te sluiten, heb ik internetonderzoek verricht om informatie te vinden over alle auteurs. Op verschillende websites heb ik informatie over hen gevonden. Hieruit bleek dat alle zes de auteurs, waarvan ik de reisverslagen heb bestudeerd, daadwerkelijk bestaan hebben. Daarnaast heb ik de zes gepubliceerde reisverslagen uit de periode 1919 tot 1938 aandachtig gelezen en vergeleken. Ik heb geen enkele keer tegenstrijdigheden geconstateerd. Om die reden ga ik ervan uit dat de auteurs daadwerkelijk naar Indië gereisd zijn.

⁴³ <http://www.kitlv.nl/nl/ons-instituut/> (11-6-2017).

1.4 Theoretisch kader

Eind jaren zeventig introduceerde Edward Said in zijn boek *Orientalism* de theorie van het oriëntalisme. Met deze theorie doelt hij op de politiek gekleurde beeldvorming over het Oosten. Said beweert in zijn boek dat het heersende beeld over de Oriënt een westerse creatie is.⁴⁴ Westerse reizigers uit de zeventiende en achttiende eeuw hebben de Oriënt op een eenzijdige en stereotype manier beschreven in hun boeken en verslagen. Alles wat volgens hun beleving anders was, werd toegeschreven aan het Oosten. De door de westerse reizigers gecreëerde beeldvorming over het Oosten was om die reden deels gekleurd. De gekleurde beeldvorming zorgde ervoor dat de stereotyperingen en het negatieve beeld over het Oosten versterkt werden.⁴⁵ Said legt met zijn theorie de mechanismen bloot die werkten in de wetenschappelijke en artistieke kennisproductie over de Oriënt. Oriëntalisme was zo invloedrijk dat niemand nog kon denken of schrijven over de Oriënt zonder daarbij rekening te houden met de beperkingen die het oriëntalistische vertoog aan dit denken en handelen oplegde. Iedereen die over het Oosten schreef werd door het oriëntalisme beïnvloed. Verder stelt Said dat het oriëntalisme in de negentiende en twintigste eeuw onlosmakelijk verbonden was met het westerse imperialisme.⁴⁶

Deze bevinding onderbouwt hij in zijn boek met het volgende voorbeeld: "I doubt that it is controversial, for example, to say that an Englishman in India or Egypt in the later nineteenth century took an interest in those countries that was never far from their status in his mind as British colonies. To say this may seem quite different from saying that all academic knowledge about India and Egypt is somehow tinged and impressed with, violated by, the political fact and yet that is what I am saying in this study of Orientalism."⁴⁷ In dit voorbeeld hebben de Britse reizigers belangstelling voor de Britse koloniën (Egypte en India). Dit heeft natuurlijk te maken met het westerse imperialisme. Destijds behoorden Egypte en India tot het Britse imperium. De Britse bevolking kreeg via verschillende informatiekanalen nieuwsberichten en verhalen over deze Britse koloniën te horen. Bewust of onbewust wekten deze verhalen en nieuwsberichten de interesse van de Britse bevolking. Said wil met zijn voorbeeld duidelijk maken dat het oriëntalisme nauw verbonden is met het kolonialisme. Dit geldt volgens hem voor alle landen die buiten Europa bezittingen hadden. De bevolking kreeg steeds eenzijdige informatie over de gekoloniseerde gebieden. De Europeanen hadden wegens de benoemde factoren al bepaalde verwachtingen en gedachten over het Oosten voordat ze voet aan wal zetten.⁴⁸

Uit Said's onderzoek bleek dat de oriëntalistische beeldvorming over het Oosten op verschillende niveaus een belangrijke rol speelde. Op geopolitiek niveau was de wereld destijds in twee ongelijkwaardige helften verdeeld: de Oriënt en de Occident. De Occident (het Westen) is de tegenhanger van de Oriënt. Volgens Said werd het oriëntalistische discours door de onevenwichtige internationale betrekkingen tussen het Oosten en het Westen versterkt en was dit op verschillende bestuurlijke en maatschappelijke niveaus aanwezig. Het buitenlandse beleid

44 Edward W. Said, *Orientalism* (New York 1978) 1.

45 P. Emmer & J. Gommans, *De geschiedenis van Nederland overzee. Rijk aan rand van de Wereld* (Amsterdam 2012) 93.

46 Jan de Hond, *Verlangen naar het oosten. Oriëntalisme in de Nederlandse cultuur ca. 1800-1920* (Leiden 2008) 12-13.

47 Edward W. Said, *Orientalism* (New York 1978) 11.

48 *Ibidem*, 11-12.

van Westerse landen werd ook beïnvloed door dit perspectief (oriëntalisme). Om die reden werd het oriëntalistische discours ook door westerse landen gebruikt om de koloniale expansie in andere werelddelen te onderbouwen en te rechtvaardigen.⁴⁹ De Nederlandse historicus Jan de Hond heeft in zijn boek *Verlangen naar het Oosten en Oriëntalisme in de Nederlandse cultuur* beschreven dat de meeste Nederlanders in de negentiende en begin twintigste eeuw een vaag beeld van het Oosten hadden. De beeldvorming over het Oosten werd in Nederland gevormd aan de hand van literatuur, schilderijen en illustraties.⁵⁰ In de meeste oriëntalistische schilderijen werd het Oosten als radicaal anders dan het Westen afgebeeld. De oriëntalistische kunstwerken en literatuur waren niet alleen het gevolg van een imperialistische ideologie, maar werden mogelijk als een instrument gebruikt om de kolonisatie van het Oosten te rechtvaardigen.⁵¹

In reisverslagen zullen de verschillen tussen het Oosten en het Westen duidelijk naar voren komen, omdat de Europese schrijvers alles vanuit hun eigen (Europese) referentiekader hebben waargenomen en beschreven in hun verhalen. Deze schrijvers hebben toen voornamelijk het Oosten met het Westen vergeleken en alles wat volgens hun opvattingen anders was, werd toegeschreven aan het Oosten. Om die reden werd de Oriënt op een denigrerende wijze gepresenteerd in de Europese literatuur.⁵² Volgens Said werden de mensen uit het Oosten daarbij gestereotypeerd. Dit zorgde ervoor dat er veel misverstanden ontstonden door het wij-zij denken. In zijn boek noemt Said dit proces *othering*.⁵³ *Othering* werd onbewust toegepast binnen het koloniaal beleid, waardoor de inheemse bevolkingsgroepen als primitief en minder ontwikkeld gezien werden.⁵⁴ Na de publicatie van het boek *Orientalism* kreeg het theoretische concept van Said kritiek. Sommigen vonden bijvoorbeeld dat Said in zijn concept zelf ook stereotypeerde door sterk onderscheid te maken tussen de Oriënt en de Occident. Volgens zijn concept zijn de Oriënt en de Occident twee onverengbare grootheden met ieder een eigen karakter. De critici zijn van mening dat Said ook geen rekening heeft gehouden met de complexe wisselwerking tussen het thuisland en de koloniën. Ook zou hij een deels ongenueanceerd beeld geschetst hebben door alleen op literaire bronnen te focussen.⁵⁵

De Amerikaanse historicus Daniel Martin Varisco heeft in zijn boek *Reading Orientalism: Said and the Unsaid* ook kritiek geuit op Said. Varisco is van mening dat Said in zijn theoretisch concept de literaire Oriënt (de teksten over het Oosten) en de politieke Oriënt heeft gefuseerd om zijn concept te onderbouwen.⁵⁶ Daarnaast vindt Varisco dat Said het oriëntalisme veelomvattend heeft gedefinieerd in zijn boek *Orientalism*. Om zijn standpunt te onderbouwen heeft de auteur de volgende zin van Said geciteerd: "Anyone who teaches, writes about, or researches the Orient and this applies whether the person is an anthropologist, sociologist, historian, or philologist either in its specific or its general aspects, is an Orientalist, and what he

49 Edward W. Said, *Orientalism* (New York 1978) 12.

50 Jan de Hond, *Verlangen naar het oosten* (Leiden 2008) 167.

51 *Ibidem*, 282.

52 S. Mills, *Discourse* (London & New York 1997) 107.

53 *Ibidem*, 106.

54 *Ibidem*, 108.

55 E. Hof, *Met Edward Said op weg naar een postkoloniale theologie*, in Tijdschrift Radix. Jaargang 2016, nummer 42, 15-22.

56 D.M Varisco, *Orientalism*, in *Reading Orientalism: Said and the Unsaid* (Seattle 2007) 40.

or she does is Orientalism".⁵⁷ Uit dit citaat blijkt dat volgens Said iedereen die over de Oriënt schrijft en of onderzoek doet als oriëntalist gezien kan worden. In de tijd dat Said zijn onderzoek publiceerde, was oriëntalistiek een aparte discipline binnen de universitaire opleidingen. In het Westen en in het Oosten werden verschillende onderzoeken gewijd aan de oosterse talen en beschavingen. Volgens Varisco negeert Said de onderzoeken gedaan binnen deze discipline (oriëntalistiek). Om die reden is Varisco van mening dat Said selectief dogmatiek toepast om zijn concept te onderbouwen.⁵⁸ Een andere belangrijke theorie, die ik bruikbaar acht voor mijn onderzoek, is de *contact zone* theorie. In het jaar 1992 heeft Mary Louise Pratt (Stanford University) het boek *Imperial Eyes* gepubliceerd. In haar boek heeft ze een theoretisch concept genaamd *contact zone* geïntroduceerd. De *contact zone* is volgens Pratt de sociale sfeer en/of ruimte waar mensen van verschillende culturen binnen een samenleving elkaar tegenkomen en relaties aangaan. In haar boek paste Pratt haar concept (*contact zone*) binnen een koloniale maatschappij toe. In tegenstelling tot de huidige multiculturele samenlevingen was de verhouding destijds asymmetrisch. De gekoloniseerde bevolking werd overheerst door de Europese kolonisator.⁵⁹

Nederlands-Indië had ook een pluriforme samenleving. Verschillende bevolkingsgroepen, waaronder de Europeanen, de inheemse bevolking (die weer verdeeld kon worden in verschillende bevolkingsgroepen), Arabieren en Chinezen maakten deel uit van de Nederlands-Indische samenleving. De koloniale regering ging ervan uit dat iedere bevolkingsgroep zijn eigen rechten en plichten had, die aan de hand van hun etnische afkomst bepaald werden. De categorie waartoe men behoorde, was in Nederlands-Indië belangrijk. Bij het onderscheid tussen mensen ging het dus niet om het individu, maar om de bevolkingsgroep waartoe men behoorde. Gouverneur-generaal J.J. Rochussen sprak in het jaar 1850 over "de adeldom van de huid."⁶⁰ Volgens zijn opvattingen stond het blanke ras boven de andere gekleurde rassen. Door zijn raciale denken schreef Rochussen verschillende positieve eigenschappen toe aan de Europeanen en negatieve aan de gekleurde rassen. Vanaf de negentiende eeuw gold in het contact tussen de Europeanen en de inheemse bevolking het uitgangspunt dat de leden van het blanke ras superieur waren.

Pratt heeft dit concept (*contact zone*) geïntroduceerd om het contact en de interactie tussen de westerse en de oosterse cultuur aan de orde te stellen. In de *contact zone* komen mensen van verschillende bevolkingsgroepen, die een andere historische en religieuze achtergrond hebben, langdurig met elkaar in contact. Door deze interactie ontstaat transculturatie oftewel creolisering. Met transculturatie wordt het samengaan van verschillende culturen tot een nieuwe cultuur bedoeld. De Creoolse taal is daar een mooi voorbeeld van. De Creoolse taal is een geïmproviseerde en vereenvoudigde taal, die bewust of onbewust tot stand kwam om de communicatie tussen mensen met verschillende moedertalen te vergemakkelijken. In de *contact zone* kunnen volgens Pratt ook botsingen plaatsvinden wegens culturele verschillen. Een ander term die ze in haar boek heeft geïntroduceerd, is de *seeing-man*. Met de

57 D.M Varisco, *Orientalism*, in *Reading Orientalism: Said and the Unsaid* (Seattle 2007) 42.

58 *Ibidem*, 42-43.

59 M.L. Pratt, *Imperial Eyes. Travel Writing and Transculturation* (London & New York 2008) 7.

60 L. Dalhuisen, *Geschiedenis van Indonesië* (Zutphen 2006) 74.

seeing-man bedoelt Pratt het imperialistische gezichtspunt van de Europese schrijvers die naar het landschap kijken vanuit hun eigen (Europese) referentiekader. In de koloniale teksten werd de kolonie vanuit dit perspectief beschreven. Dit refereert aan de Europese hegemonie en dominantie bij de omgang met de inheemse culturen. Dit label heeft een negatieve connotatie en het komt erop neer dat de Europeanen de oosterse cultuur en mensen minderwaardig vinden ten opzichte van henzelf.⁶¹

Sommige Europese schrijvers gingen zo ver dat ze de inheemse mensen en cultuur negeerden in hun reisverslag. Pratt beschreef dit in haar boek als *naturalizing the contact zone*.⁶² Eind achttiende eeuw hebben Anders Sparrman en William Paterson de Nederlandse Kaapkolonie bezocht en een reisverslag geschreven. In hun reisverslag hebben deze twee Europese reizigers de geografie, de flora en de fauna uitgebreid beschreven. Het is echter bijzonder dat ze het Zuid-Afrikaanse landschap als ongerept en onbewoond hebben beschreven in hun reisverslagen. De inheemse bevolking en cultuur kwamen in hun reisverhalen helemaal niet aan bod. De inheemse (Khoikhoi) bedienden brachten water en droegen de bagage van Sparrman en Paterson.⁶³ In deze reisverslagen waarin de *contact zone* momenten genaturaliseerd waren, werd de Khoikhoi bevolking onzichtbaar. Het contact met de Afrikaners was wel terug te lezen in de reisverhalen van Sparrman en Paterson. Sparrman en Paterson hebben hierdoor de indruk gegeven dat de Europese kolonisten een onbewoond gebied aan het koloniseren waren. Hierbij was ook iets bijzonders aan de hand. Beide Europese reizigers verzwegen in hun verslagen het feit dat ze hulp en ondersteuning kregen van de Afrikaners in ruil voor ammunitie.⁶⁴

In haar onderzoek heeft Pratt de koloniën in Zuidoost-Azië niet meegenomen. Ze heeft haar onderzoek voornamelijk gericht op de Britse, Nederlandse en Spaanse koloniën in Afrika en Amerika.⁶⁵ Het theoretische concept van Pratt is ook toepasbaar op de Nederlandse koloniën in Zuidoost-Azië, aangezien alle koloniale samenlevingen gebaseerd waren op de machtsverschillen tussen de Europese overheersers en de gekleurde bevolkingsgroepen. In Nederlands-Indië waren de Europeanen ongeacht hun kennis en ervaring altijd superieur ten opzichte van de inheemse bevolking.⁶⁶ De superioriteitsgedachte van het blanke ras was de gehele eeuw duidelijk aanwezig binnen het Nederlands koloniaal beleid. In het jaar 1875 vond de Raad van Indië dat de inheemse bevolking niet in staat was om Indië te besturen. Het inheemse bestuur zou gebrekkig zijn vergeleken met het Europese bestuur. Daarnaast zou het inheemse bestuur volgens de Raad van Indië de vooruitgang en de modernisering van Nederlands-Indië belemmeren.⁶⁷

61 M.L. Pratt, *Imperial Eyes. Travel Writing and Transculturation* (London & New York 2008) 8-9.

62 *Ibidem*, 48.

63 *Ibidem*, 49-51.

64 *Ibidem*, 52.

65 *Ibidem*, 8-9.

66 L. Dalhuisen, *Geschiedenis van Indonesië* (Zutphen 2006) 74.

67 J. van Goor, *Indische reizen in de negentiende en twintigste eeuw. Van verkenning tot journalistiek toerisme*: Tijdschrift voor Geschiedenis 105 (1992) 451.

Hoofdstuk 2: De Nederlandse overzeese expansie in Zuidoost-Azië

Zoals in hoofdstuk 1 aangegeven, luidt mijn hoofdvraag als volgt: *Op welke manier hebben de Nederlandse reizigers, die in het interbellum naar Indië op reis gingen, hun contact met de koloniale samenleving en het koloniale beleid beschreven in hun reisverhalen?* In dit hoofdstuk wil ik op basis van secundaire literatuur antwoord geven op mijn eerste deelvraag: *Wat waren de verstandhoudingen tussen Europeanen en de lokale bevolking in Nederlands-Indië binnen de context van het kolonialisme?* Om mijn deelvraag te beantwoorden zal ik kort terugblikken op de VOC-periode. Vervolgens zal ik uitgebreid de verstandhoudingen tussen Europeanen en de inheemse bevolking beschrijven.

2.1 Expansie en maatschappelijke ontwikkelingen in Indië

Ten tijde van de VOC (1602-1800) werden de Zuidoost-Aziatische bezittingen voornamelijk als een handelspost gezien omdat de VOC volstrekt als een handelonderneming opgericht was. De groep regenten die het VOC-bestuur vormden, wilden wel dat militaire middelen ingezet konden worden om de Aziatische vorsten en handelaren tot een samenwerking te dwingen en om hun handelsmonopolie te beschermen.⁶⁸ In deze periode kwam het grootste deel van de Inheemse bevolking niet of nauwelijks in aanraking met Nederlanders of andere Europeanen, omdat de inheemse vorsten door middel van contracten de gebieden bestuurden.⁶⁹ Daar kwam begin negentiende eeuw verandering in nadat de Britten het gezag in Nederlands-Indië overnamen. De Britse luitenant-gouverneur Raffles voerde verschillende hervormingen door in Indonesië. Het monopoliestelsel van de VOC en de daarbij behorende herendiensten werden afgeschaft en vervangen door een liberaal economisch systeem. Een andere belangrijke hervorming was dat de Europese ambtenaren voortaan de landrente moesten vorderen, in plaats van de regenten (inheems feodaal edelman).⁷⁰

De Britse episode in Indonesië duurde niet lang. Nadat de Franse keizer Napoleon Bonaparte in april 1814 verbannen werd naar het eiland Elba, begonnen geallieerden met het herindelen van Europa. De herindeling bracht ook grote staatkundige veranderingen met zich mee. Nederland zou voortaan een koninkrijk worden en nieuwe grenzen krijgen. Volgens het Verdrag van Londen (augustus 1814) zou Nederland ook een deel van de koloniën terugkrijgen, die bezet werden door de Britten. Volgens dit verdrag zouden de Britten de Nederlandse koloniën die ze in het jaar 1803 bezet hadden, teruggeven aan de soevereine vorst Willem I der Nederlanden. Er werden enkele uitzonderingen gemaakt: de Britten mochten de Kaapkolonie, Demerary, Essequibo en Berbice houden. In oktober 1815 vertrok een Nederlandse delegatie naar Batavia om het gezag in Indië over te nemen van de Britten.⁷¹ Het Britse gouvernement in Batavia had toen nog niet de opdracht van de Britse regering gekregen om het gezag over te dragen. Om die reden moest de Nederlandse delegatie enkele maanden wachten voordat ze officieel het bestuur op 19 augustus 1816 kon overnemen.⁷² De overdracht was toentertijd

68 J.C.H. Blom & E. Lamberts, *Geschiedenis van de Nederlanden* (Baarn 2010) 136-138.

69 Dalhuisen, *Geschiedenis van Indonesië* (Zutphen 2006) 7.

70 W. van den Doel, *De Geschiedenis van Nederland overzee. Zo ver de wereld strekt* (Amsterdam 2011) 38-40.

71 *Ibidem*, 45.

72 R. Honings & P. van Zonneveld, *Een tint van het Indische Oosten* (Hilversum 2015) 23.

deels symbolisch omdat niet alle inheemse vorsten in de archipel waarde hechtten en/of op de hoogte waren van de gemaakte afspraken tussen Nederland en Groot-Brittannië. De Britten hadden tijdens hun bezetting alleen kustgebieden en grote steden onder hun bewind. Het binnenland van Indonesië werd toen nog bestuurd door de inheemse vorsten.⁷³

Na de machtsoverdracht voerde Nederland verschillende militaire expedities uit om de inheemse vorsten te dwingen tot samenwerking. De Nederlandse interventie in het jaar 1825 had grote gevolgen voor de inheemse bevolking. Nederland raakte toen verzeild in een vijf jaar durende oorlog. De Java-oorlog kostte duizenden levens (200.000 Javanen en 15.000 Nederlandse militairen). Door de militaire expedities kreeg Nederland wel steeds meer grip op het binnenland van Indonesië.⁷⁴ Gouverneur-generaal Johannes van den Bosch (1829-1833) wilde dat Nederlands-Indië een wingewest zou worden, zonder dat het traditionele karakter van de inheemse maatschappij verstoord werd. De gouverneur-generaal wilde dat doen door het cultuurstelsel in te voeren. In het jaar 1830 werd dit stelsel ingevoerd onder zijn bewind. Vanaf dat moment was het gouvernement de eigenaar van alle grond op Java en mocht pacht winnen. De Javanen moesten als pacht landbouwproducten leveren, die geschikt waren voor de export.⁷⁵ Boeren die geen geschikte grond hadden om gouvernementenproducten te verbouwen, moesten arbeid verrichten. De invoering van het cultuurstelsel was niet gunstig voor de Javaanse boeren: ze werden gedwongen om gouvernementenproducten te leveren of dwangarbeid te verrichten voor het gouvernement.⁷⁶

Op economisch gebied bleek het cultuurstelsel winstgevend. In de periode van 1840 tot en met 1864 leverde het 462 miljoen gulden op. De winst uit het cultuurstelsel kwam ten goede aan de Nederlandse schatkist.⁷⁷ Dit stelsel heeft op sociaal-maatschappelijk vlak wel een negatieve invloed gehad. De kloof tussen de Europeanen en inheemse bevolking werd alsnog groter door de op het moederland gerichte politiek. De Europese ambtenaren en de inheemse hoofden in dienst van de koloniale overheid, die zich bezighielden met het innen en beheren van de gouvernementenproducten, verdienden ook geld aan het cultuurstelsel. Zij kregen premies ("cultuurprocenten") voor het aantal opgeleverde gouvernementenproducten. Dit betekende dat hoe meer producten de Javaanse boeren leverden, hoe meer premies de ambtenaren en de inheemse hoofden ontvingen. Verleid door geld en rijkdom gingen sommige ambtenaren en inheemse hoofden de Javaanse boeren onder druk zetten om harder te werken. Dit zorgde er natuurlijk voor dat de positie van de boeren op Java verslechterde.⁷⁸

In de tweede helft van de negentiende eeuw begon men kritiek te uiten op het koloniale beleid. Eén van de eerste en belangrijkste was de Nederlandse schrijver en ex-bestuursambtenaar Eduard Douwes Dekker. In het jaar 1860 publiceerde hij zijn beroemde roman *Max Havelaar*, waarin hij kritiek uitte op het corrupte regeringssysteem in Nederlands-Indië. Douwes Dekker had als ambtenaar in West-Java met zijn eigen ogen gezien hoe de inheemse bevolking uitgebuit werd ten gunste van de Nederlandse schatkist. De Javanen waren

73 W. van den Doel, *Zo ver de wereld strekt* (Amsterdam 2011) 45.

74 *Ibidem*, 57.

75 *Ibidem*, 68-69.

76 L. Dalhuisen, *Geschiedenis van Indonesië* (Zutphen 2006) 57.

77 R. Reinsma, *Het verval van het cultuurstelsel* (Den Haag 1955) 24.

78 *Ibidem*, 25-27.

verplicht om goederen te leveren en onbetaald arbeid te verrichten. Douwes Dekker vond het niet kunnen dat zij in armoede leefden, terwijl de regenten van een zeer luxe bestaan genoten.⁷⁹ Drie jaar later bekritiseerde ook de Amerikaanse antropoloog Clifford Geerts het cultuurstelsel. Clifford Geerts beweerde in zijn boek, gepubliceerd in 1863, dat het cultuurstelsel verantwoordelijk was voor de Javaanse bevolkingsdaling en armoede.⁸⁰ Nederlanders begonnen de kritiek van Douwes Dekker pas na 1870 serieus te nemen. Voorheen zag men Douwes Dekker als een buitenbeentje, omdat er in die jaren bijna geen kritiek geuit werd op de koloniale overheid.⁸¹ Langzaam begon de politieke discussie over het cultuurstelsel draagvlak te krijgen in de Nederlandse politiek. Voorstanders benadrukten dat het stelsel belangrijk was voor de schatkist, terwijl tegenstanders op de uitbuiting van de Javaanse bevolking wezen. Politicus Wolter Robert van Hoëvell was een felle tegenstander van het cultuurstelsel. Van Hoëvell beweerde dat de productie en het kapitaal in Java alleen konden toenemen door vrije arbeid en particuliere ondernemingen en hij weerlegde de economische argumenten van de voorstanders. De tegenstanders waren in die tijd niet voor de onafhankelijkheid van Indonesië. Ze wilden alleen dat de positie van de inheemse bevolking verbeterde.⁸²

Na alle kritiek werd het koloniale beleid geleidelijk gewijzigd. In het jaar 1867 werden de cultuurprocenten, die als commissie betaald werden aan de Nederlandse ambtenaren en de inheemse hoofden, afgeschaft.⁸³ Drie jaar later (1870) werd het cultuurstelsel helemaal afgeschaft met de invoering van de Agrarische wet en de Suikerwet.⁸⁴ Vanaf dat jaar mochten ook particulieren vrij rondreizen en bedrijven oprichten. Deze verandering had grote gevolgen op sociaaleconomisch vlak. De reizigers uit Nederland zagen na 1870 met eigen ogen hoe het koloniale systeem werkte. De verandering kwam op gang, omdat er in die tijd steeds meer Europese intellectuelen naar Nederlands-Indië reisden dankzij het vrije handelsverkeer.⁸⁵ Onder de nieuwe stroom reizigers bevonden zich ook intellectuelen, die meer oog hadden voor de Indonesische bevolking. Zij waren ook in staat om kritiek te uiten op het koloniaal beleid.⁸⁶ Voor het vrijhandelsverkeer was reizen naar Indië functioneel en bedoeld om kennis te vergaren over de bevolking, de cultuur, het landschap en de flora en de fauna. Reizen in Indië zonder de ondersteuning van het gouvernement bleef moeizaam wegens de hoge kosten.⁸⁷

In het laatste kwart van de negentiende eeuw namen de particuliere expedities naar Indië sterk toe. Dat had te maken met de verbeterde infrastructuur. Door de opening van het Suezkanaal en de aanleg van spoorwegen konden Europese reizigers tot diep in de buitengewesten reizen. Toch bleef het beleid van de koloniale regering een belangrijke factor voor de reizigers. Er zijn namelijk gevallen bekend waarbij de koloniale regering geen toestemming gaf aan particulieren om expedities te ondernemen.⁸⁸ Begin twintigste eeuw was

79 L. Dalhuisen, *Geschiedenis van Indonesië* (Zutphen 2006) 68.

80 W. van den Doel, *Zo ver de wereld strekt* (Amsterdam 2011) 78.

81 *Ibidem*, 63.

82 J.H. Boeke, *De ethische richting in de Nederlandsch-Indische politiek* (1936) 5.

83 R. Reinsma, *Het verval van het cultuurstelsel* (Den Haag 1955) 34.

84 L. Dalhuisen, *Geschiedenis van Indonesië* (Zutphen 2006) 58.

85 *Ibidem*, 63.

86 J.A.A. van Doorn, *De laatste eeuw van Indië. Ontwikkeling en ondergang van een koloniaal project* (Amsterdam 1994) 28.

87 R. Honings & P. van Zonneveld, *Een tint van het Indische Oosten* (Hilversum 2015) 10.

88 J. van Goor, *Indische reizen in de negentiende en twintigste eeuw. Van verkenning tot journalistiek toerisme*: Tijdschrift voor Geschiedenis 105 (1992) 448.

er sprake van een opkomend Indonesisch nationaal bewustzijn onder de inheemse bevolking en Indo-Europeanen. Een deel van de Inheemse bevolking zag de Europeanen en Indo-Europeanen als een bedreiging en wilde onafhankelijk worden. De Indo-Europeanen vormden een aparte subgroep binnen de Indische samenleving. Ze werden door de inheemse bevolking tot de Europese bevolking gerekend, terwijl de Indo-Europeanen niet geheel geaccepteerd werden door de Europeanen.⁸⁹

In deze periode begon de inheemse bevolking zich op diverse manieren te manifesteren door verschillende nationalistische partijen op te richten. Een deel van de inheemse bevolking had separatistische gedachten terwijl er ook bewegingen waren die zich richtten op het verkrijgen van een gelijke positie binnen de Indische samenleving. Dat betekende dat ze een veel representatievere rol binnen de Nederlands-Indische regering eisten. De hoge functies binnen de Nederlands-Indische regering waren alleen weggelegd voor de Europeanen en de met hen gelijkgestelde Indo-Europeanen.⁹⁰ De positie van de Indo-Europeanen veranderde wel door de eeuwen heen. Door het intensieve contact en de Europese expansie in de Indische Archipel ontstonden al ten tijde van de VOC verschillende interraciale relaties. Dit had tot gevolg dat er in Indonesië een nieuwe subgroep ontstond: de Indo-Europeanen. Tot welke categorie deze gemengde groep behoorde, werd bepaald door de kleurgrens. In de negentiende eeuw kregen de Indo-Europeanen met een lichtere huidskleur dezelfde rechten en plichten als de Europeanen.⁹¹ De Europeanen en de met de Europeanen gelijkgestelde Indo-Europeanen vielen onder het Nederlandse recht. Om die reden werd deze bevolkingsgroep uitgesloten van het cultuurstelsel en kreeg bescherming van persoon en bezittingen.⁹²

Pas rond de eeuwwisseling (1899) kreeg de kritiek op het koloniaal beleid draagvlak binnen de Haagse politiek. In dat jaar publiceerde politicus Conrad Theodor van Deventer een artikel genaamd 'Een Eereschuld'. Hierin beweerde hij dat Nederland na de scheiding van de Nederlandse en Indische financiën in 1867, nog steeds geld van Nederlands-Indië ontving, waardoor Nederlands-Indië nog steeds als een wingewest gezien werd door de Nederlandse regering. Volgens zijn berekening werd de Nederlandse schatkist jaarlijks met miljoenen guldens uit Indië gevuld.⁹³ Omstreeks 1900 werd het koloniale beleid in Indonesië geleidelijk gewijzigd, nadat de kritiek op de traditionele handelwijze na jarenlang discussiëren draagvlak kreeg. Verschillende wetten, gebaseerd op een morele grondslag, werden ingevoerd. Men zag in dat het cultuurstelsel gebruikt was om de inheemse bevolking uit te buiten. Voortaan moest niet de economische winst voor Nederland centraal staan, maar het belang van de Indonesische bevolking. Men wilde na 1900 iets terugdoen voor deze burgers. De 'ethische politiek' werd in het jaar 1901 officieel geproclameerd door koningin Wilhelmina.⁹⁴ De koloniale regering zou voortaan een sociale koers volgen, waarbij de positie van de inheemse bevolking centraal stond. In de jaren daarop werden verschillende instanties opgericht om de positie van de inheemse

89 J.A.A. van Doorn, *De laatste eeuw van Indië. Ontwikkeling en ondergang van een koloniaal project* (Amsterdam 1994) 25.

90 E.M. Beekman, *Paradijzen van weleer. Koloniale literatuur uit Nederlands-Indië, 1600-1950* (Amsterdam 1998) 24.

91 L. Dalhuisen, *Geschiedenis van Indonesië* (2006) 77.

92 *Ibidem*, 75.

93 *Ibidem*, 64.

94 E.M. Beekman, *Paradijzen van weleer. Koloniale literatuur uit Nederlands-Indië, 1600-1950* (Amsterdam 1998) 24.

bevolking te verbeteren.⁹⁵ De Indo-Europeanen werden niet tot de inheemse bevolking gerekend. De Indo-Europeanen hadden hun eigen cultuur en voelden zich onderling solidair. Door de opkomst van het nationalisme en de modernisatie waren de verschillen tussen de bevolkingsgroepen in de twintigste eeuw duidelijk zichtbaar geworden. Om die reden werd pas in het eerste decennium van de twintigste eeuw dit gevoel van saamhorigheid onder de Indo-Europeanen politiek gemanifesteerd.⁹⁶

De invoering van de ethische politiek had ook invloed op het aantal Europeanen in Nederlands-Indië. Na 1900 werd er flink geïnvesteerd in het onderwijs en de gezondheidszorg omdat Nederland zich als voogd verplicht voelde om de inheemse bevolking op te voeden. Deze investering in het onderwijs en de gezondheidszorg zorgde ervoor dat er meer behoefte was aan geschoold personeel. Het gouvernement koos ervoor om Europees personeel aan te nemen, in plaats van inheems of Indo-Europees personeel. Wegens een tekort aan Europeanen liet het gouvernement veel geschoold personeel uit Europa overkomen. Volgens de volkstelling van 1860 waren er ongeveer 41.000 Europeanen in Nederlands-Indië gevestigd. Dit aantal was in het jaar 1900 toegenomen tot 91.000. De jaren daarop bleef het toenemen. Volgens de laatste telling in 1930 was het aantal Europeanen inmiddels gestegen tot 250.000. In deze periode (na 1900) was het oude gebruik om te trouwen met een inheemse vrouw in onbruik geraakt. De meeste Europese ambtenaren kozen er in deze periode voor om Europese bruiden te importeren.⁹⁷ Na de Eerste Wereldoorlog begon de kloof tussen de Europese en de inheemse bevolking steeds zichtbaarder te worden. In deze periode hadden de nationalisten ook openlijk hun streven naar onafhankelijkheid kenbaar gemaakt. Zij wantrouwden openlijk de Europese en de Indo-Europese bevolkingsgroepen. In de ogen van de nationalisten dienden de Indo-Europeanen de koloniale regering. Om die reden werden ze net als de Europeanen gehaat en gewantrouwd. Vergeleken met de voorgaande perioden waren er strakkere scheidslijnen. Dit was ook terug te zien in het beleid van de koloniale regering en het aantal toegenomen Europeanen in Indië. Door de politieke verschillen en het alsmaar toenemende aantal Europeanen nam het wederzijdse wantrouwen tussen de inheemse bevolking, Indo-Europeanen en de Europeanen in deze periode toe.⁹⁸

95 J.H Boeke, *De ethische richting in de Nederlandsch-Indische politiek* (1936) 8.

96 J.A.A. van Doorn, *De laatste eeuw van Indië. Ontwikkeling en ondergang van een koloniaal project* (Amsterdam 1994) 25.

97 L. Dalhuisen, *Geschiedenis van Indonesië* (Zutphen 2006) 75-76.

98 A. Marlet, *Moralisme en Oriëntalisme in het beleid van gouverneur-generaal De Jonge ten aanzien van het Indonesisch nationalisme* (Utrecht 2004) 6.

2.2 De kloof tussen Oost en West tijdens het interbellum

Door de invoering van de ethische politiek begon de inheemse bevolking zich te ontwikkelen. Er ontstonden zelfs draagkrachtige en zelfbewuste Indonesiërs, die de grondslag legden voor de verdere ontwikkeling van Nederlands-Indië.⁹⁹ In de twintigste eeuw bleven de op ras gebaseerde verschillen bestaan. In het jaar 1922 werd een nieuwe salarisindeling voor ambtenaren gehanteerd. De ambtenaren werden aan de hand van hun etnische afkomst in een salarisschaal ingedeeld. Er bestonden drie salarisschalen: salarisschaal A was bedoeld voor de inheemse ambtenaren, salarisschaal B voor de Indo-Europeanen en salarisschaal C voor de Europeanen. Europese ambtenaren verdienden meer dan de ambtenaren die onder de andere twee categorieën vielen.¹⁰⁰

Nederlands-Indië was tijdens het interbellum een rijk land met een arme bevolking. Het was rijk omdat er veel grondstoffen en energiebronnen aanwezig waren. Daarnaast waren er voldoende vruchtbare landbouwgronden te vinden. De inheemse bevolking had echter geen toegang tot deze rijkdommen. De inheemse bevolking leefde aan de rand van het bestaansminimum. De Europese bovenlaag leidde daarentegen een luxe bestaan.¹⁰¹ In het jaar 1922 was het aantal Europese werklozen toegenomen. Dat was voor die tijd een ongekend verschijnsel. De werkloosheid in 1922 had te maken met de economische crisis en was van tijdelijke aard. Het gouvernement vond de werkloosheid onder de Europeanen ernstig genoeg om arbeidsbeurzen te geven. We zien dat de koloniale regering destijds nog steeds onderscheid maakte tussen de Europese en de inheemse bevolking. De werklozen uit de Europese bevolking werden opgevangen door overheidsinstanties en kregen beurzen, terwijl de werklozen uit de inheemse bevolking afhankelijk waren van de steun van familie en vrienden. Dit laat zien dat er tijdens het interbellum nog steeds grote verschillen waren tussen de verschillende bevolkingsgroepen.¹⁰²

99 A. Marlet, *Moralisme en Oriëntalisme in het beleid van gouverneur –generaal De Jonge ten aanzien van het Indonesisch nationalisme* (Utrecht 2004) 9.

100 L. Dalhuisen, *Geschiedenis van Indonesië* (2013) 77.

101 J.A.A. van Doorn, *De laatste eeuw van Indië. Ontwikkeling en ondergang van een koloniaal project* (Amsterdam 1994) 224-225.

102 *Ibidem*, 237.

2.3 Conclusie

In dit hoofdstuk werd duidelijk dat tijdens de VOC-periode de Zuidoost-Aziatische bezittingen voornamelijk als een handelspost gezien werden. De inheemse bevolking kwam in deze periode nauwelijks in aanraking met de Nederlandse overheersers. Pas na 1816 werd het inheemse bestuursstelsel geleidelijk vervangen door het koloniale gezag. De inheemse bevolking werd na 1816 als een onderdeel van de koloniale bezittingen gezien. Na de invoering van het cultuurstelsel moesten de Javaanse boeren gedwongen verschillende diensten of producten leveren. De invoering van het cultuurstelsel betekende dat de positie van de Javaanse boeren verslechterde. De Europeanen kregen in tegenstelling tot de inheemse bevolking vrijstelling, ze hoefden geen diensten of producten te leveren. Dit zorgde ervoor dat de verhouding tussen de Europeanen en de inheemse bevolking op scherp kwam te staan. In de twintigste eeuw werd er flink geïnvesteerd in het onderwijs en de gezondheidszorg. Door de nieuwe investeringen moest de koloniale regering steeds meer ambtenaren in dienst nemen. De koloniale regering koos ervoor om bijna alleen Europees personeel aan te nemen. Er werden in de twintigste eeuw duizenden Europese arbeiders in dienst genomen. Dit betekende dat er tijdens het interbellum steeds meer Europeanen naar Indonesië afreisden om te werken. Door het toegenomen aantal Europeanen in Nederlands-Indië en de bewustwording onder de verschillende bevolkingsgroepen werden de maatschappelijk scheidslijnen in deze periode scherp zichtbaar.

Hoofdstuk 3: De reisverslagen

Zoals eerder aangegeven, luidt mijn hoofdvraag als volgt: *Op welke manier hebben de Nederlandse reizigers, die in het interbellum naar Indië op reis gingen, hun contact met de koloniale samenleving en het koloniale beleid beschreven in hun reisverhalen?* In dit gedeelte van mijn onderzoek zal ik de zes geselecteerde reisverslagen afzonderlijk analyseren aan de hand van het waarnemingsobject. Vervolgens zal ik mijn tweede deelvraag (*Hoe verbeeldden Nederlandse reizigers in het interbellum de koloniale samenleving en het koloniale beleid in Nederlands-Indië?*) beantwoorden. Zoals in hoofdstuk 1 aangegeven zal ik de belevingswereld van de Nederlandse reizigers reconstrueren, door te kijken op welke manier zij het contact met de inheemse bevolking en cultuur in hun reisverslagen hebben beschreven.

3.1 H.C. Rutgers: als christen in Indië

Het eerste verslag dat ik geanalyseerd heb, is geschreven door H. C. Rutgers. In zijn reisverslag heeft Rutgers beschreven waarom hij gekozen heeft om een reisverslag te schrijven en te publiceren. Uit zijn voorwoord blijkt dat Rutgers de bijzondere ervaringen die hij in Indië opgedaan had, wilde delen met een breed publiek. Om die reden heeft Rutgers ervoor gekozen om zijn reisverslag te publiceren (in het jaar 1928), onder de titel *Wat ik op mijn Indische reis zag*.¹⁰³ In zijn reisverhaal richt hij zich op de gemiddelde Nederlander die geen wetenschappelijke boeken leest, maar wel interesse heeft in Nederlands-Indië. Hiermee bedoelt Rutgers de volgende doelgroep: Nederlanders die voor de eerste keer naar Indië gaan of daar familieleden hebben. Daarnaast beweert Rutgers in zijn voorwoord dat er geen enkel reisverslag is geschreven, waarin het werk van de zending centraal staat. Met zijn reisverslag wil hij deze leegte vullen door de “arbeid der christelijke kerk” centraal te stellen.¹⁰⁴ Rutgers geeft in zijn reisverslag duidelijk aan dat hij weinig kennis heeft over de Indische cultuur, in zijn eigen woorden: “Daarom onthoud ik mij van beschouwingen. Ook daarvoor ben ik te veel leek. Ik schrijf dus maar eenvoudig weg neer wat ik gezien heb.”¹⁰⁵ Rutgers presenteert zichzelf als een simpele persoon die het voorrecht heeft gehad om enige maanden door Java en Sumatra te reizen.

Rutgers is tijdens zijn bezoek aan Indië de algemeen secretaris van de Nederlandse Christen Studenten Vereniging (NCSV) en freelance redacteur voor de redactie van *De nieuwe Rotterdamsche Courant*, *De Rotterdammer* en *De Standaard*. In zijn reisverhaal merkt Rutgers op dat hij naar Indië is afgereisd om dr. John Raleigh Mott te begeleiden.¹⁰⁶ Mott is een beroemde Amerikaanse methodist, die in 1946 de Nobelprijs voor de vrede toegekend kreeg. In het jaar 1928 was hij de leider van de World Student Christian Federation (WSCF).¹⁰⁷ Uit zijn reisverslag blijkt dat Rutgers en de heer Mott elkaar al vanaf hun studietijd kennen. Beide heren zijn duidelijk geïnspireerd door het protestantisme en werkten regelmatig samen binnen de internationale zendingswereld.¹⁰⁸ Gedurende zijn reis heeft Rutgers verschillende artikelen

103 H.C. Rutgers, *Wat ik op mijn Indische reis zag* (Kampen 1928) 3.

104 *Ibidem*, 6.

105 *Ibidem*, 5.

106 *Ibidem*, 7-8.

107 http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/peace/laureates/1946/mott-bio.html (1-6-2017)

108 H.C. Rutgers, *Wat ik op mijn Indische reis zag* (Kampen 1928) 47.

geschreven voor *de Nieuwe Rotterdamse Courant*, *De Rotterdammer* en *De Standaard*. Een deel van zijn artikelen heeft hij in zijn reisverhaal verwerkt.¹⁰⁹

Uit zijn reisverslag blijkt ook dat hij tijdens zijn reis oude leden van de NCSV, die in Indië wonen, heeft ontmoet. Volgens zijn berekening ging jaarlijks ongeveer tien procent van de afgestudeerde NCSV-leden naar Indië om te werken.¹¹⁰ Rutgers heeft tijdens zijn bezoek aan Nederlands-Indië verschillende steden bezocht. Een daarvan is Medan. Tijdens zijn verblijf in Medan kreeg hij niet het gevoel dat hij in Indië was. Uit het volgende citaat komt deze ervaring duidelijk naar voren: "...maar ik moet eerlijk bekennen, dat ik in de eerste dagen nog steeds niet het gevoel had, dat ik nu heusch in Indië was. Daarvoor is de stad Medan te weinig Indisch." Als reden voerde Rutgers aan dat de oorspronkelijke inheemse bewoners van Medan in de minderheid waren geraakt door de komst van migranten. Volgens zijn beleving waren de meeste migranten van Chinese afkomst, gevolgd door Europeanen. Rutgers kreeg door de vele Chinese migranten en de riksja's (op mensenkracht aangedreven voertuigen) op straat het gevoel dat hij in China was.¹¹¹ In zijn reisverslag geeft Rutgers aan dat hij naar Indië was gereisd om daar een internationale zendingsconferentie bij te wonen.¹¹² Hieruit kan afgeleid worden dat Rutgers zich in Indië bevond ter bevordering van het zendingswerk. In zijn reisverslag beschrijft Rutgers ook uitgebreid hoe hij als gastspreker voor verschillende bijeenkomsten uitgenodigd werd. Tijdens deze bijeenkomsten vertelde Rutgers over de Europese studentenwereld in Nederland en het christelijke geloof.¹¹³

In Nederlands-Indië had iedere bevolkingsgroep een eigen kerk. Rutgers merkt in zijn reisverhaal op dat hij door verschillende kerken als gastspreker werd uitgenodigd. Een van de kerken die hem uitnodigde behoorde tot de Batakse bevolking (bevolking uit Noord-Sumatra). Tijdens deze bijeenkomst werd zijn toespraak door een Nederlandssprekende Batakker vertaald.¹¹⁴ Volgens Rutgers waren de Batakse kerkdiensten niet zo heel anders dan Nederlandse kerkdiensten. Dit kunnen wij uit het volgende citaat afleiden: "En zoo absoluut vreemd was die omgeving toch weer niet, want al was de geheele entourage ook anders, in den gang van den dienst was weer veel dat bekend aandeed." Tijdens hun doorreis door Noord-Sumatra (Batakland) was de kerstening al een tijd op gang. Een deel van de Batakse bevolking was tot het christendom bekeerd. Dat was volgens Rutgers duidelijk zichtbaar als men door Noord-Sumatra reisde. Je zag overal kerktorens boven het landschap uitsteken. Om die reden beschreef Rutgers het Batakland als een christelijk land in zijn reisverhaal: "Men kan niet door het Batakland reizen zonder de kerk op te merken, want telkens weer komen de torenspitsen het u herinneren, dat gij door een christelijk land rijdt." Volgens Rutgers hadden de bekeerde inlanders veel belangstelling voor de heer Mott. Hij beschrijft in zijn reisverhaal dat ze samen verschillende bijeenkomsten bijgewoond hebben, die ter ere van de heer Mott georganiseerd waren. Deze bijeenkomsten die voornamelijk in de kerken georganiseerd werden, mochten op veel belangstelling rekenen. Rutgers geeft in zijn reisverslag aan dat tijdens de dienst in de kerk

109 H.C. Rutgers, *Wat ik op mijn Indische reis zag* (Kampen 1928) 7-8.

110 *Ibidem*, 9.

111 *Ibidem*, 20.

112 *Ibidem*, 46-48.

113 *Ibidem*, 23.

114 *Ibidem*, 30.

van Pea Radja meer dan tweeduizend inlanders aanwezig waren, terwijl er normaal gesproken plek is voor twaalfhonderd mensen. In zijn reisverhaal beschreef Rutgers deze belangstelling vanuit de inheemse bevolking met veel lof.¹¹⁵ Tijdens een andere christelijk georiënteerde bijeenkomst, die hij in zijn reisverhaal beschrijft, werden aan evangelist Mas Bernardus Boesono verschillende kritische vragen gesteld over de kerstening van de Javaanse gemeenschap. Sommige Javanen waren volgens Rutgers fel tegen de verspreiding van het christendom binnen de Javaanse gemeenschap. De Javanen die kritische vragen stelden, vonden dat het christendom een godsdienst was voor de blanken. Javanen die zich bekeerden, zouden hun nationaliteit verloochenen. Deze Javanen worden in het reisverslag van Rutgers als nationalistisch georiënteerde Javanen bestempeld.¹¹⁶

Gezien zijn christelijke achtergrond had Rutgers veel belangstelling voor de kerstening van de inheemse bevolking in Noord-Sumatra. Met de komst van de eerste zendelingen kwam de lokale bevolking in aanraking met de westerse religie, wetenschap en techniek. Volgens Rutgers begon de kerstening van Noord-Sumatra enkele decennia daarvoor. De oudere dorpshoofden konden zich nog de komst van de eerste zending herinneren. Uit zijn gesprek met de dorpshoofden bleek dat een van de eerste zendelingen in het gebied dr. Nommensen was. Voor de komst van de zendelingen waren er geen auto's, kerken en geasfalteerde wegen te vinden. De inlanders leefden toen geïsoleerd en leidden een simpel bestaan. In het reisverslag van Rutgers wordt dit als volgt beschreven: "Het spreekt wel vanzelf, dat een volk, dat zoo plotseling door al de voortbrengselen der moderne beschaving als het ware overrompeld wordt als het Bataksche, wel eenigen tijd noodig heeft om zich in die nieuwe wereld thuis te vinden en weder in evenwicht te komen."¹¹⁷ Rutgers heeft tijdens zijn verblijf in Noord-Sumatra ook verschillende stereotypingen over de Batakse bevolking gehoord. Enkele Europese administrateurs en kennissen vonden de Batakkers arrogant en lui. Rutgers beschreef in zijn reisverhaal dat hij niet voldoende tijd in Batakland had kunnen doorbrengen om de bevindingen te ontcrachten. Hij had zelf wel gezien en geconstateerd dat er ook hardwerkende Batakkers waren. Hiervan gaf Rutgers verschillende voorbeelden. Een hiervan was dat de Batakkers zelf een vereniging hadden gesticht om Batakken, die door geheel Indië wonen, te bereiken en te bekeren. In zijn reisverhaal beschrijft Rutgers het als volgt: "En sommige dingen konden wij zelf zien. Zoo hebben de Bataks zelf ook het werk naar buiten ter hand genomen en een eigen zendingsvereniging gesticht, die ook wil werken ten bate der door geheel Indië verstrooide groepen Bataks."¹¹⁸

De verschillen tussen de inheemse en de Europese bevolking beschrijft hij ook in zijn reisverslag. Dat blijkt uit het volgende citaat: "Trouwens de ervaring is, dat men als predikant met open armen ontvangen wordt en dat ook wie zich vroeger in Holland niet om de kerk bekommerde, in het binnenland in Indië in de eenzaamheid een predikant vaak gaarne welkom heet." Volgens Rutgers waren de Nederlanders, die in het binnenland van Indië verbleven, blij als ze een Nederlander tegenkwamen. Dat komt volgens hem door het gevoel van eenzaamheid.

115 H.C. Rutgers, *Wat ik op mijn Indische reis zag* (Kampen 1928) 52.

116 *Ibidem*, 140-141.

117 *Ibidem*, 53.

118 *Ibidem*, 55-57.

In zijn reisverslag komt naar voren dat zelfs niet-kerkgezinde Nederlanders blij werden als ze in het binnenland van Indië een predikant tegenkwamen. Uit deze constatering kunnen wij afleiden dat door het gevoel van eenzaamheid van de Nederlanders, die in afgelegen gebieden verbleven, de sociaal-culturele scheidslijnen binnen de Nederlandse cultuur vervaagden.¹¹⁹ Rutgers heeft in zijn reisverslag ook zijn opinie over de sociaaleconomische verschillen tussen de inheemse en de Europese bevolkingsgroep beschreven. Volgens hem leefde de inheemse bevolking in armoede. Rutgers zag met zijn eigen ogen dat de Javaanse kinderen het economisch slechter hadden vergeleken met de kinderen die tot een andere bevolkingsgroep behoorden. Dat blijkt uit de volgende herinnering van Rutgers: "In een der Javaansche scholen trof ik juist de schoolvoeding. Het was kort tevoren gebeurd, dat op school eenige kinderen flauw vielen. De onderwijzer deed onderzoek naar de oorzaak en toen bleek, dat zij niet alleen geen ontbijt gehad hadden, maar ook den geheelen vorigen dag geen eten."¹²⁰ Rutgers is er tijdens zijn bezoek aan een Javaanse school getuige van geweest hoe er schoolvoeding gegeven werd aan Javaanse kinderen. Volgens Rutgers werd er schoolvoeding aan Javaanse kinderen gegeven omdat er recent enkele kinderen waren flauwgevallen doordat ze niets te eten hadden gekregen. Naar aanleiding van dit voorval werd een onderzoek ingesteld, waaruit bleek dat Javaanse kinderen thuis niet altijd te eten hadden. Om die reden besloot de Gereformeerde Kerk geld in te zamelen voor de arme Javanen. Door deze inzamelingsactie en de steun van de kerk kon volgens Rutgers op de Javaanse scholen voedsel uitgedeeld worden.¹²¹

In het reisverslag van Rutgers komt zijn mening over het Nederlandse onderwijssysteem in Indië ook naar voren. Volgens hem vervreemdden de kinderen die een Nederlandse opleiding kregen van de Javaanse gedachtewereld. Dit ziet hij als het negatieve aspect van het Nederlandse onderwijs. Rutgers schrijft ook positieve eigenschappen toe aan het Nederlandse onderwijs. Dat komt in het volgende citaat naar voren: "Aan de andere zijde echter is een opleiding, die op de hoogte van den tegenwoordigen tijd staat, niet te geven zonder een Westersche taal, waardoor men ook zelfstandig toegang krijgt tot de Westersche litteratuur." Hiermee suggereert Rutgers dat niet-Europese opleidingen die geen toegang hebben tot de westerse literatuur, niet serieus genomen worden op internationaal niveau. Dit betekent dat Europese opleidingen noodzakelijk waren om op een bepaald niveau te komen. Door zowel een positieve als een negatieve kant van het onderwijssysteem te benoemen, komt Rutgers neutraal over in zijn reisverhaal.¹²²

In zijn reisverslag komt ook naar voren dat sommige Nederlanders een vertekend beeld van Indië hadden, bijvoorbeeld in het volgende citaat: "Nog telkens kan men in Nederland menschen ontmoeten die denken, dat Indië een vrij barbaarsch land is, waar men in primitieve omstandigheden leeft en waar ook de reiziger zich allerlei ontberingen moet getroosten."¹²³ Volgens de oriëntalistische opvattingen zijn de oosterlingen lui en werken zij minder hard dan de Europeanen. Dit komt ook terug in het volgende citaat: "Om te luieren, behoeft men niet

119 H.C. Rutgers, *Wat ik op mijn Indische reis zag* (Kampen 1928) 32.

120 *Ibidem*, 131.

121 *Ibidem*, 130-131.

122 *Ibidem*, 132.

123 *Ibidem*, 64.

naar Indië te gaan, want of men in de kringen van handel, cultures en industrie of in die van de zending komt, er wordt hard gewerkt, en men krijgt zeker niet den indruk, dat Indië een soort Luilekkerland is voor hen, die van goed werken een afkeer hebben.” Met deze opmerking waarschuwt Rutgers de Nederlanders, die naar Indië wilden komen, geen valse verwachtingen te koesteren dat Indië een soort luilekkerland zou zijn voor Europeanen. Het leven daar was niet veel gemakkelijker vergeleken met het leven in Nederland. Mensen moesten in Nederlands-Indië ook hard werken om hun brood te verdienen. Destijds bestond volgens Rutgers dus het onrealistische beeld dat men niet zo hard hoefde te werken in Indië. Het gekleurde beeld van Indië werd in Nederland gevormd door verschillende oriëntalistische verhalen die de Nederlanders gehoord of gelezen hadden.¹²⁴

Rutgers had zelf ook enkele oriëntalistische verhalen over Indië gehoord. De sterrenhemel zou er in Indië bijvoorbeeld veel mooier uitzien, tenminste dat werd in enkele reisverhalen beweerd. Toen Rutgers met zijn eigen ogen de sterrenhemel bezichtigde, viel het tegen. Door de oriëntalistische verhalen die hij in Nederland had gehoord en gelezen had hij te hoge verwachtingen. Rutgers had ook gelezen dat er in Indië geen schemering was. Eenmaal in Indië aangekomen kon hij tijdens zijn verblijf van de schemering genieten. Vergeleken met Nederland duurde de schemering wel wat korter.¹²⁵ In zijn reisverslag schreef Rutgers alleen over de zichtbare verschillen tussen het Oosten en het Westen. Zo schreef hij bijvoorbeeld over de Indische klederdracht en de Indische keuken. Gezien de diversiteit binnen de Indische samenleving was symbiose onvermijdelijk. De scheidslijn tussen het Oosten en het Westen was om die reden niet altijd even duidelijk. Volgens het referentiekader van Rutgers hoorden inheemse mensen rijsttafels te eten. In feite is de rijsttafel een gerecht uit de Indische keuken, dat aangepast is aan de Europese smaakpapillen. In het volgende citaat komt naar voren dat Rutgers de rijsttafel als een typisch Indisch (oosters) gerecht ziet: “Daartoe werkt mede, dat Europeesch eten op veel plaatsen ook goedkoper is en buitendien misschien ook, dat de rijsttafel met zijn omstreeks twintig bijgerechten zoo machtig is, dat men na afloop zich eenigszins voelt als een python, die een heele geit heeft ingeslikt, en men dus meer geneigd is tot het houden eener siësta dan tot werken.” Onbewust heeft hij hier de inheemse mensen vergeleken met een dier (een python). Daarnaast geeft hij aan dat de inheemse gerechten mensen luier maken. Men moet na een stevige Indische maaltijd een siësta houden.¹²⁶

124 H.C. Rutgers, *Wat ik op mijn Indische reis zag* (Kampen 1928) 172.

125 *Ibidem*, 173.

126 *Ibidem*, 170-171.

3.2 C.W. van Boetzelaer van Dubbeldam: de eerste indruk van de politicus

In het jaar 1930 heeft C.W. van Boetzelaer van Dubbeldam Nederlands-Indië bezocht. Hij verbleef van 5 maart 1930 tot en met 20 september 1930 in Nederlands-Indië.¹²⁷ Tijdens zijn reis was hij Tweede Kamerlid namens de Christelijk-Historische Unie (CHU) en tevens redacteur van *De Nederlander*.¹²⁸ *De Nederlander* was destijds het orgaan tot verbreiding van christelijk-historische beginselen. Deze krant werd voornamelijk door de aanhangers van de CHU gelezen.¹²⁹ Boetzelaer van Dubbeldam heeft tijdens zijn reis tientallen brieven geschreven teneinde deze te publiceren. Deze brieven waren geschreven om gepubliceerd te worden in *De Nederlander*. Vanwege de vele verzoeken die Boetzelaer van Dubbeldam kreeg, besloot hij begin 1931 zijn reisbrieven in originele vorm te publiceren.¹³⁰

Zoals zijn partijkeuze al suggereert, volgde Boetzelaer van Dubbeldam de officiële leer van de Nederlandse Hervormde Kerk. Zijn geloof nam een belangrijke plaats in zijn leven in. Zo heeft hij jarenlang een bestuurlijke functie bekleed bij het Nederlandse Bijbelgenootschap en bijdragen geleverd aan het zendingswerk. Boetzelaer van Dubbeldam had ook affiniteit met Nederlands-Indië. Hij heeft zelfs van 1906 tot en met 1919 in Batavia gewoond en gewerkt als zending-consul. Enkele jaren nadat hij teruggekeerd was (1922), werd hij tot Tweede Kamerlid verkozen. Sindsdien zette hij zich ook actief in voor de Nederlandse politiek. In het jaar 1934 werd hij benoemd tot voorzitter van de vaste commissie voor Indische Zaken. Gezien zijn verleden en affiniteit met Nederlands-Indië werd hij als Indië-kenner gezien.¹³¹

In het voorwoord van zijn reisverhaal geeft Boetzelaer van Dubbeldam aan waarom hij gekozen heeft om een reisverhaal te schrijven. In zijn eigen woorden: “Zal het mij gelukken aan de lezers van *De Nederlander* iets weer te geven van al het oude en nieuwe, dat zich op deze reis in bonte mengeling aan mij opdringt?” Uit het citaat wordt duidelijk dat Boetzelaer van Dubbeldam zijn impressies wil delen met de lezerskring van *De Nederlander*. Daarnaast wilde hij zijn recente reis uit het jaar 1930 vergelijken met zijn voorgaande bezoeken aan Nederlands-Indië.¹³² Al in het begin van zijn reisverhaal vergelijkt Boetzelaer van Dubbeldam zijn eerste heenreis, die in het jaar 1900 plaatsvond, met zijn huidige heenreis uit 1930. Volgens Boetzelaer van Dubbeldam zijn er grote verschillen te merken. De zeilschepen zijn inmiddels vervangen door stoomschepen. Met de nieuwe schepen kan men vanuit Marseille binnen 22 dagen Batavia bereiken. Volgens Boetzelaer van Dubbeldam is de reistijd tot ongeveer een kwart gereduceerd ten opzichte van dertig jaar daarvoor. In zijn reisverhaal komt zijn politieke visie ook duidelijk naar voren. Boetzelaer van Dubbeldam was niet blij met de benoeming van professor Van Kan tot de Raad van Indië. Hij was van mening dat Van Kan te weinig Indische ervaring had om deze functie te bekleden. Om die reden dacht Boetzelaer van Dubbeldam dat Van Kan door middel van vriendjespolitiek benoemd was. In het volgende citaat komt dat duidelijk naar voren: “En indien dit zoo is, dan heeft men hier met een staaltje te doen van een zeer bedenkelijk verschijnsel, dat meer en meer ook in het Indisch staatkundig leven insluipt n.m. dat bij

127 C.W. van Boetzelaer van Dubbeldam, *Eerste indrukken van een Indische reis* (Den Haag 1931) 2.

128 http://www.parlement.com/id/vg09lkydvhza/c_w_th_baron_van_boetzelaer_van (21-5-2017)

129 <http://www.krantvanuwegeboortedag.nl/echte-historische-kranten/de-nederlander/> (21-5-2017)

130 C.W. van Boetzelaer van Dubbeldam, *Eerste indrukken van een Indische reis* (Den Haag 1931) 2.

131 http://www.parlement.com/id/vg09lkydvhza/c_w_th_baron_van_boetzelaer_van (21-5-2017)

132 C.W. van Boetzelaer van Dubbeldam, *Eerste indrukken van een Indische reis* (Den Haag 1931) 3.

benoemingen niet meer alleen gelet wordt op bekwaamheid en geschiktheid voor de vervulling van het ambt, waartoe iemand benoemd wordt, maar ook op diens politieke richting en op de groep waarbij hij behoort.”¹³³

Enmaal in Indië aangekomen, verbleef Boetzelaer van Dubbeldam eerst drie weken in Batavia, voordat hij doortrok naar Medan. Hij beschrijft uitgebreid hoe de stad veranderd was ten opzichte van zijn laatste bezoek. Er waren nieuwe wijken aangelegd en de wegen waren geasfalteerd. Vergeleken met vroeger was het verkeer ook toegenomen. Daarnaast was er een waterleiding, tennisbaan en een zwembad aangelegd. Deze veranderingen ziet hij als een teken van modernisering en vooruitgang.¹³⁴ De opening van het zwembad heeft volgens Boetzelaer van Dubbeldam wel voor commotie gezorgd. Het pas geopende zwembad was enkel toegankelijk voor Europeanen. Mensen van andere bevolkingsgroepen werden niet toegelaten. In zijn reisverhaal schrijft Boetzelaer van Dubbeldam het volgende: “Ik heb hier oog op het feit dat dit zwembad alleen voor Europeanen is opengesteld en dat er iets grievends in ligt voor personen van andere rassen, dat zij ook al willen zij de zeker niet geringe entreprijzen betalen, er niet toegelaten worden.” In zijn ogen is dit een kwetsende maatregel. Hij noemt het zelfs een pijnlijke kwestie. Dit soort discriminerende maatregelen zijn er volgens Boetzelaer van Dubbeldam altijd geweest binnen de koloniale samenleving. Hieraan kunnen we zien dat hij moeite heeft met de voorkeursbehandeling die Europeanen ten deel valt ten opzichte van de inheemse bevolking. Tijdens zijn verblijf heeft hij ook opgemerkt dat de bewoners van Java eerder voor een Europees huis kiezen dan voor een traditioneel huis. Daarnaast dragen veel meer burgers Europese kleding. Deze verandering ervaart hij als positief. Naar zijn idee is Batavia hierdoor stijlvoller geworden.¹³⁵ Er zijn volgens hem wel grote verschillen tussen Java en de andere eilanden. Toen Boetzelaer van Dubbeldam de Banda-eilanden bezocht, trof hij daar tal van plaatsen aan die nog ongerept waren. Ook waren er volgens Boetzelaer van Dubbeldam haast geen motorische voertuigen te zien op de Banda-eilanden. Men reisde in de Banda-eilanden voornamelijk te voet en op het water met een prahoe, een traditioneel Indische boot. In zijn reisverhaal beschrijft hij hoe de technologische ontwikkelingen volgens hem in deze gebieden achtergebleven zijn, vergeleken met Java.¹³⁶

Boetzelaer van Dubbeldam beschreef ook de sociaal-maatschappelijke verschillen binnen de Bataafse samenleving die hij zelf tijdens zijn reis heeft gezien en ervaren. Volgens hem leven de verschillende bevolkingsgroepen in Batavia afzonderlijk van elkaar en is er een grote kloof tussen de verschillende bevolkingsgroepen. De Europeanen in Indië oriënteren zich volgens hem steeds meer op Europa. Uit het volgende citaat is dit af te leiden: “Deze eerste indrukken samenvattende, moet dus de conclusie zijn, dat het leven der Europeanen in Indië veel meer Europees georiënteerd is geworden.” Volgens Boetzelaer van Dubbeldam wilden steeds meer Europeanen in Indië zich niet meer aanpassen aan het Indische milieu. Hij kon zich nog van zijn vorige reis herinneren dat de Europese bevolking in Indië hun huizen Indisch inrichtten. Daarnaast werd ervoor gekozen om Indische klederdracht te dragen en Indisch

133 C.W. van Boetzelaer van Dubbeldam, *Eerste indrukken van een Indische reis* (Den Haag 1931) 5.

134 *Ibidem*, 6.

135 *Ibidem*, 7.

136 *Ibidem*, 20.

voedsel te eten. Volgens Boetzelaer van Dubbeldam was de Indische wereld vroeger een gesloten boek dat enkel vanaf de kaft bekeken kon worden. Hiermee geeft de auteur aan dat de Europeanen alleen de fysiek zichtbare culturele goederen (klederdracht, woonstijl en voedsel) overnamen. De Indische normen en waarden werden wegens de culturele verschillen genegeerd. Om die reden denkt Boetzelaer van Dubbeldam dat het onderlinge contact tussen de inheemse bevolking en de Europeanen vroeger (rond 1900) veel opener en gastvrijer was. Hij denkt dat tijdens zijn reis in 1930 de kloof tussen de verschillende bevolkingsgroepen vergroot is, waardoor men elkaar liever vermijdt.¹³⁷

Boetzelaer van Dubbeldam merkt in zijn reisverhaal op dat hij met meerdere personen uit verschillende groepen over dit gevoelige onderwerp heeft gesproken. De vertegenwoordigers van de Indische bevolking vonden volgens hem dat het gevoel van saamhorigheid verminderd was ten opzichte van vroeger. De verschillen zijn zelfs zo groot dat er regelmatig cultuurbotsingen plaatsvinden. In zijn reisverhaal beschrijft hij de gespannen situatie vanuit zijn eigen perspectief: "Het zal zeker de inspanning van alle krachten blijven vereisen, om het dreigende conflict tussen de rassen te voorkomen, en langs den weg der vreedzame evolutie den gemeenschappelijken opbouw van Indië tot voltooiing te brengen." Hieruit kunnen we concluderen dat Boetzelaer van Dubbeldam zich zorgen maakte over de gespannen situatie tussen de verschillende bevolkingsgroepen.¹³⁸ Uit zijn reisverhaal blijkt dat hij uitermate blij en dankbaar is dat hij contact kan leggen met de vertegenwoordigers van de inheemse bevolking. Het waren volgens hem belangrijke ontmoetingen die zijn inzicht hebben verhelderd en verruimd. Boetzelaer van Dubbeldam vond de besproken kwesties gevoelig waardoor hij hierover verder geen inhoudelijke mededelingen doet in zijn reisverslag. Hij vermeldt ook dat de gesprekken in alle vertrouwelijkheid gehouden waren.¹³⁹ Tijdens zijn verblijf in Indië heeft hij ook verschillende vertegenwoordigers van de Indische regering bezocht. Boetzelaer van Dubbeldam had het genoeg om door de gouverneur-generaal ontvangen te worden. Daarnaast heeft hij verschillende leden van de Raad van Indië ontmoet. De schrijver maakt hierbij wel de kanttekening dat de vertegenwoordigers van de Indische regering ook regelmatig te vinden zijn in Nederland. Hiermee geeft de auteur aan dat hij in Nederland ook in gesprek ging met de leden van de Raad van Indië. Om die reden hechtte Boetzelaer van Dubbeldam meer belang aan de gesprekken met de vertegenwoordigers van de inheemse bevolking.¹⁴⁰

Tijdens zijn reis heeft hij veel bijzondere en interessante mensen ontmoet. Boetzelaer van Dubbeldam heeft ervoor gekozen om de volgende vijf personen uit te lichten in zijn reisverhaal:

1. Mevrouw De Graaf-Kooman
2. Johannes van der Steur
3. Mevrouw Van Emmerik-Cleverly
4. Soewardi Soerjaningrat
5. Dr. Soetomo te Soerabaja

137 C.W van Boetzelaer van Dubbeldam, *Eerste indrukken van een Indische reis* (Den Haag 1931) 7-8.

138 *Ibidem*, 8.

139 *Ibidem*, 10.

140 *Ibidem*, 9.

Boetzelaer van Dubbeldam heeft in zijn reisverslag duidelijk erbij vermeld dat al deze personen onderling geen contact met elkaar hebben en niet in dienst van de koloniale regering zijn. Hiermee duidt Boetzelaer van Dubbeldam aan dat deze mensen op eigen kracht Indië dienden. Uit de namen kunnen wij afleiden dat twee van de vijf personen tot de inheemse bevolking behoren (Soewardi Soerjaningrat en Soetomo). De overige drie personen hebben een Nederlandse naam en kunnen tot de Europese bevolkingsgroep gerekend worden. Gezien mijn hoofdvraag zal ik alleen kijken op welke manier de twee inheemse vertegenwoordigers beschreven zijn in het reisverhaal. Boetzelaer van Dubbeldam beschrijft als eerste Soewardi Soerjaningrat.¹⁴¹ In de jaren dertig van de twintigste eeuw was hij de leider van de Taman Siswa school te Djocjacarta. Uit het reisverhaal blijkt dat Soerjaningrat tot de Javaanse elite behoort. Hij stelde zich ondanks zijn hoge afkomst bescheiden op. Om die reden vergelijkt Boetzelaer van Dubbeldam in zijn reisverslag Soerjaningrat met Mahatma Gandhi.¹⁴²

In Indië waren er naast overheidsscholen ook particuliere scholen. In tegenstelling tot de overheidsscholen hadden particuliere scholen te kampen met beperkte mogelijkheden, ze kregen geen financiële steun en moesten deels met ongediplomeerde leerkrachten werken. In zijn reisverhaal prees Boetzelaer van Dubbeldam de werkwijze van Soerjaningrat. Jaarlijks slagen ongeveer zeventig leerlingen van de Taman Siswa school voor de Mulo-examens. Dit is volgens Boetzelaer van Dubbeldam een uitstekend resultaat. In zijn reisverhaal beoordeelt hij wel het verleden van Soerjaningrat. Soerjaningrat had zich ongeveer twintig jaar eerder politiek ingezet voor de onafhankelijkheid van Indonesië en werd wegens zijn steun aan de separatistische bewegingen voor drie jaar verbannen. Boetzelaer van Dubbeldam ziet de aanhangers van separatistische bewegingen als extremisten. In dit gedeelte verwijst hij terug naar zijn dialoog met Soerjaningrat: “Ziet u, mijnheer, wij Javanen kunnen niet aan politiek doen zonder hartstochtelijk te worden. Toen ik aan politiek deed haatte ik alles wat Europeaan en vooral, alles wat Hollander was met een grooten haat.” Dit zijn volgens de schrijver de woorden die Soerjaningrat gebruikt had tijdens hun gesprek. Het valt op dat Soerjaningrat onderscheid maakt tussen Europeanen en Nederlanders. Hij had zelf ingezien dat door haat niets bereikt kon worden. Om die reden had hij geleerd om mensen (Europeanen) lief te hebben. Soerjaningrat beweert dat hij nu Nederlandse vrienden heeft gemaakt. Hiermee wil hij aan Boetzelaer van Dubbeldam duidelijk maken dat zijn haat tegen Nederlanders voorbij is.¹⁴³ Uit de conversatie met Boetzelaer van Dubbeldam blijkt echter dat Soerjaningrat nog steeds nationalistische gedachten heeft. Dat zien we terug in het hoofdstreven van de Taman Siswa school, waarin een sterk en gezond nationalisme wordt aangeprezen. Met sterk en gezond nationalisme bedoelt Soerjaningrat dat de inheemse bevolking, die met de westerlingen in aanraking komt, haar eigen identiteit blijft houden. In zijn eigen woorden: “...echt Javaan te laten blijven.” Dit laat duidelijk zien dat Soerjaningrat tegen de europeanisering van Nederlands-Indië was en voor het behoud van de inheemse identiteit en cultuur.¹⁴⁴

141 C.W. van Boetzelaer van Dubbeldam, *Eerste indrukken van een Indische reis* (Den Haag 1931) 14.

142 *Ibidem*, 16-17.

143 *Ibidem*, 17.

144 *Ibidem*, 16.

De andere inheemse vertegenwoordiger die Boetzelaer van Dubbeldam beschrijft, is dr. Soetomo. Soetomo was de leider van de Soerabajasche Studieclub. Hij was destijds werkzaam als arts en had in Nederland geneeskunde gestudeerd. Volgens Boetzelaer van Dubbeldam zette Soetomo zich in voor de inheemse bevolking. Zo heeft hij een theehuis en een weefschool voor inlandse vrouwen gesticht. De diensten van Soetomo werden dankzij hulp binnen de eigen gemeenschap, draaiende gehouden. Gezien zijn affiniteit met de politiek vroeg de schrijver aan Soetomo waarom hij enkele jaren geleden geweigerd had om deel te nemen aan de Volksraad.¹⁴⁵ Helaas heeft Boetzelaer van Dubbeldam weinig over de politieke motieven van Soetomo geschreven in zijn reisverhaal. Het was duidelijk een gevoelig onderwerp. Hij sluit zijn gedeelte over de medicus af door te zeggen: "Hoewel ik dit punt uitvoerig met hem besprak, wil ik er hier alleen dit van zeggen, dat wij dan hier toch zeker te doen hebben met een soort non-coöperatie van zeer bijzonderen aard, die in het minst niet neerkomt op eene weigering om met de regering of met wie ook samen te werken, als er naar zijne overtuiging iets goeds voor land en volk te bereiken is. Ook hier zie ik veel meer reden tot verheugenis dan tot vrees."¹⁴⁶

Boetzelaer van Dubbeldam heeft in zijn reisverhaal ook de stad Manado beschreven. Op dit eiland woonden voornamelijk etnische Minahassers (inheemse bevolking van het eiland Celebes). Volgens Boetzelaer van Dubbeldam waren de Nederlanders bezig om deze regio te kerstenen. Dat komt in de volgende zin van Boetzelaer van Dubbeldam naar voren: "De Minahassa is en blijft voor ieder, dien de kerstening van Indië ter harte gaat, een uiterst merkwaardig gebied." In zijn reisverhaal komt naar voren dat hij duidelijk een voorstander van de kerstening is. De niet-christelijke Minahassers noemt hij in zijn verslag heidenen en worden geminacht door de auteur. In zijn reisverhaal beweert hij dat de levensbeschouwingen van het christendom en heidendom constant in botsing zijn op het eiland Celebes. Uit het volgende citaat komt deze bevinding naar voren: "Het licht is gekomen en zal niet rusten voordat de duisternis overwonnen is." Dit laat zien dat Boetzelaer van Dubbeldam erin gelooft dat de kerstening van de Minahassers nabij is.¹⁴⁷

Boetzelaer van Dubbeldam werd tijdens zijn reis enkele malen als spreker uitgenodigd voor christelijk georiënteerde bijeenkomsten. Een van deze bijeenkomsten vond plaatst bij de Sociëteit der Minahasser te Manado. De schrijver hield die dag zijn toespraak in het Nederlands. Hij is van mening dat de inlandse christenen uit Manado hem konden verstaan. Een dag later sprak hij de inlandse christenen te Tomohon aan. Tijdens deze bijeenkomst werd zijn toespraak naar het Maleis vertaald. De inlandse christenen uit dit gebied beheersten de Nederlandse taal niet. Boetzelaer van Dubbeldam geeft in zijn reisverhaal aan dat in zijn speech de beginselen van de christelijke politiek centraal staan. Hij heeft de inlandse christenen erop gewezen dat zij zich goed moesten organiseren door actief deel te nemen aan de plaatselijke politiek. Volgens Boetzelaer van Dubbeldam konden deze gelovigen een belangrijke machtsfactor worden op het eiland Celebes en in de Molukken.¹⁴⁸

145 C.W. van Boetzelaer van Dubbeldam, *Eerste indrukken van een Indische reis* (Den Haag 1931) 18.

146 *Ibidem*, 19.

147 *Ibidem*, 20-21.

148 *Ibidem*, 22-23.

Voordat het zover is, moeten de inlandse christenen hard werken en de onderlinge verschillen opzijzetten. Volgens Boetzelaer van Dubbeldam moet het christendom verschillende bevolkingsgroepen binden. Hij had wel het idee dat de christelijke beginselen bij de Ambonezen (Molukkers) wat dieper geworteld waren vergeleken met de Minahassers. In dit gedeelte van zijn reisverslag vergelijkt hij de christelijke inlanders met de islamitische. Volgens de schrijver is de kloof tussen de christelijke inlanders en de Europeanen kleiner vergeleken met de kloof tussen de Europeanen en de islamitische inlanders. Dat kunnen wij uit de volgende zin halen: “Hier heeft de associatie tusschen Oost en West inderdaad plaats gehad.”¹⁴⁹ Gezien zijn levensbeschouwing is het vrij normaal dat Boetzelaer van Dubbeldam zich solidair voelt met de christelijke inlanders. Daarnaast werd hij ook goed ontvangen door de Ambonezen. Uit het reisverslag blijkt dat hij in Ambon met een plechtige ceremonie ontvangen werd. Bij de ontvangst in de kerk hield een Ambonees een toespraak in het Maleis. In deze toespraak werd er met veel lof over de Nederlandse aanwezigheid gesproken. Volgens Boetzelaer van Dubbeldam beëindigde de christelijke inlander met de volgende woorden zijn toespraak: “Hij eindigde met te zeggen, dat iedere Ambonees, hetzij man of vrouw, bereid was tot de laatste druppel bloed te plengen voor Hare Majesteit de Koningin, voor de zaak van Nederland, maar bovenal voor de zaak van het Koninkrijk van Jezus Christus.” In dit gedeelte van zijn reisverhaal benadrukt Boetzelaer van Dubbeldam dat de christelijke beginselen een oplossing kunnen zijn voor verdeeldheid binnen de Indische samenleving.¹⁵⁰

In zijn reisverslag heeft Boetzelaer van Dubbeldam naast de christenen en moslims ook de hindoes beschreven. De hindoes woonden voornamelijk op het eiland Bali. In zijn reisverslag vergelijkt Boetzelaer van Dubbeldam Java met Bali. Het zijn volgens hem twee geheel andere werelden.¹⁵¹ Boetzelaer van Dubbeldam beschrijft de verschillen toe aan de religieuze factoren. De Balinezen hingen een andere religie aan dan de Javanen waardoor de Balinezen volgens hem vriendelijker en toleranter zijn vergeleken met de Javanen. Volgens Boetzelaer van Dubbeldam hechten de Balinezen ook meer waarde aan hun religie vergeleken met de Javanen. De Balinezen gaven ongeveer één vijfde van hun inkomen aan hun godsdienst. Hoe Boetzelaer van Dubbeldam hierop is gekomen, is echter niet te achterhalen in het reisverhaal. In zijn reisverhaal benoemt hij ook dat het landschap van Bali er vergeleken met Java heel anders uit ziet door de vele Hindoeïstische tempels.¹⁵² Uit het reisverhaal blijkt dat Boetzelaer van Dubbeldam van mening is dat de levensbeschouwing van de inheemse bevolking een belangrijke invloed heeft op het landschap. Hij is duidelijk niet te spreken over de islam. Dat kunnen we uit de volgende zin halen: “Hoe veel rijker en schooner dit zich zou hebben kunnen ontplooiën, indien het voor den doodelijken greep van den islam bewaard was gebleven.”¹⁵³ Boetzelaer van Dubbeldam vond het persoonlijk wel jammer dat het zendingswerk in Bali een tijd geleden gestopt was. De gouverneur-generaal had besloten om de Balinese cultuur en religie in bescherming te nemen. Om die reden moest al het zendingswerk in Bali gestaakt worden. Boetzelaer van Dubbeldam

149 C.W. van Boetzelaer van Dubbeldam, *Eerste indrukken van een Indische reis* (Den Haag 1931) 24.

150 *Ibidem*, 25.

151 *Ibidem*, 26.

152 *Ibidem*, 27.

153 *Ibidem*, 28.

had een heel andere visie dan de gouverneur-generaal. Volgens hem zou het leven in Bali zich volledig kunnen ontplooiën wanneer de Balinezen zich tot het christendom zouden bekeren. In deze uitspraak komt het christelijke referentiekader van de auteur duidelijk naar voren. Het christelijke geloof is volgens hem het enige juiste pad¹⁵⁴

In het reisverhaal van Boetzelaer van Dubbeldam neemt religie een belangrijk plek in. Bij het beschrijven van personen en groepen maakt hij onderscheid op basis van hun godsdienst. Een ander opvallend punt is dat er geen onderscheid wordt gemaakt tussen Indo-Europeanen en Europeanen. In zijn reisverhaal wordt namelijk niet duidelijk tot welke categorie de Indo-Europeanen gerekend worden. Boetzelaer van Dubbeldam heeft in zijn reisverhaal zijn contact met de inheemse bevolking positief beschreven. Hij heeft zelfs twee contactmomenten met inheemse personen uitgelicht in zijn reisverhaal. Als Nederlander en christen was Boetzelaer van Dubbeldam trots op de Nederlandse aanwezigheid, maar ervoer wel dat er grote sociale verschillen waren tussen de inheemse bevolking en de Europeanen. Hij heeft het zelfs over een mogelijke botsing die plaats kon vinden tussen deze twee groepen.

154 C.W. van Boetzelaer van Dubbeldam, *Eerste indrukken van een Indische reis* (Den Haag 1931) 29-30.

3.3 H. de Groot: de schooldirecteur op studiereis

In het jaar 1925 heeft H. de Groot, directeur van de Technische School te Dordrecht, Nederlands-Indië bezocht. Om precies te zijn vertrok hij op 12 juli 1925, samen met zijn vrouw, vanuit Dordrecht en kwam vijf maanden later op 24 december 1925 weer terug.¹⁵⁵ Hij merkt in zijn reisverhaal op dat hij onbekend is met de Indische cultuur en het landschap. Uit zijn reisverhaal blijkt wel dat De Groot de nodige voorbereidingen heeft getroffen voordat hij op reis ging. Hij beweert dat hij veel literatuur over Nederlands-Indië gelezen heeft en advies heeft gevraagd aan mensen die Indië bezocht hadden.¹⁵⁶ Uit de manier waarop De Groot zijn reisverhaal beschrijft, komt naar voren dat hij zijn reisverhaal vanuit een nationalistisch politiek discours heeft geschreven. Hij was als Nederlander duidelijk trots op de kolonisatie van Indië. In zijn reisverslag schrijft hij met veel lof dat alleen de beste en bekwaamste Nederlanders Indië konden besturen. Hij vertegenwoordigt het idee dat Nederland het recht heeft om Indië te besturen. In het volgende citaat komt zijn fierheid naar voren: “De mannen, die ik in Indië mocht ontmoeten en daar met groote verantwoordelijkheid zijn belast, zijn zeker tot de beste zonen van ons volk te rekenen en in staat tot groote dingen. Wat betreft ruimte van opvatting en snelheid van beslissen en handelen, kan de doorsnee-Hollander daar veel leren.”¹⁵⁷

De Groot benoemt ook expliciet zijn reisdoel: hij gaat op studiereis namens de Middelbare Technische School Dordrecht. Veel studenten van deze school gingen, nadat ze hun opleiding hadden voltooid, in Nederlands-Indië werken. Met deze reis wilde de directeur de Indische werkplekken en werkomstandigheden met eigen ogen bezichtigen, zodat hij de studenten in Nederland beter kon voorbereiden op een eventuele werkplek in Indië.¹⁵⁸ Om die reden had zijn reis een zakelijk karakter. Voordat De Groot op reis ging, had hij een reisschema gemaakt. Hierin had hij alle namen en plaatsen, die hij wilde bezoeken, genoteerd. De Groot had vanuit Nederland een introductiebrief meegekregen. Met deze introductiebrief kreeg hij gemakkelijk toegang tot verschillende ondernemingen.¹⁵⁹

De Groot was van mening dat de eerste contacten met de lokale ambtenaren moeizaam verliepen. Toen hij met het stoomschip Grotius aankwam te Tandjong-Prionk werden alle passagiers ontvangen door de ontschepingsambtenaar. Naar zijn mening ging de ontschepingsambtenaar onbeleefd en opdringerig te werk. Om die reden voelde De Groot zich overrompeld en kon hij aan dek niet al zijn vragen beantwoorden. Naar aanleiding hiervan werd hij vervolgens ondervraagd bij de douaneloods. Volgens De Groot waren er wegens de angst voor communisten, verscherpte maatregelen getroffen. De Indische autoriteiten zagen communisten als een bedreiging voor de Indische samenleving. Volgens De Groot heerste het idee dat de inheemse bevolking in opstand zou kunnen komen wanneer ze in aanraking kwamen met het communistische gedachtegoed. In zijn reisverhaal heeft De Groot het als volgt beschreven: “Toen ik naderhand kennis gemaakt had met de toestanden, kwam ik van deze meening terug en thans ben ik er van overtuigd, dat elke communist, die Java betreedt, een

155 H. de Groot, *Een reis door Nederlands-Indië* (Dordrecht 1925) 1.

156 *Ibidem*, 5.

157 *Ibidem*, 4.

158 *Ibidem*, 5.

159 *Ibidem*, 9.

gevaar oplevert voor de geheele samenleving. De grootere vrijheid, die wij in Westersche landen gewoon zijn, kan in de Koloniën, waar zoo weinig blanken zijn, niet toegelaten worden.” De schrijver is van mening dat de inheemse bevolking niet om kan gaan met de vrijheid, die de Europeanen hebben in het Westen. Hieruit kunnen wij afleiden dat De Groot de inheemse bevolking minder bekwaam vond dan de Europeanen.¹⁶⁰

Uit zijn reisverhaal bleek dat De Groot van mening was dat het klimaat in Nederlands-Indië alle facetten van het leven beïnvloedde, zelfs de manier waarop mensen liepen. Hij dacht dat mensen in Batavia door de hitte veel sneller op straat liepen vergeleken met Nederland. Uit de volgende zinnen kunnen wij het afleiden: “...een marschtempo aannemen, dat in koele landen een werkgever wanhopig zou maken. Ook zelf neemt men heel gauw een andere bewegingssnelheid aan.”¹⁶¹ Hij vroeg zich ook af of de Europeanen niet negatief beïnvloed werden door het klimaat.¹⁶² Gezien zijn reisdoel is deze interesse van De Groot begrijpelijk. Het is immers zijn doel dat de pas afgestudeerde oud-leerlingen van de Middelbare Technische School Dordrecht goed kunnen functioneren in Indië.¹⁶³

De directeur beschrijft in zijn reisverhaal verschillende ontmoetingsmomenten met oud-leerlingen van de Middelbare Technische School Dordrecht. De Groot heeft in zijn reisverslag veel belang en aandacht besteed aan deze ontmoetingsmomenten met de oud-leerlingen. Hij heeft in zijn reisverhaal uitgebreid beschreven waar hij de leerlingen tegenkwam en wat voor beroep ze hadden. Uit zijn reisverhaal komt naar voren dat de oud-leerlingen met veel lof over hun Indische werkplekken en ervaringen spraken.¹⁶⁴ Een oud-leerling die hij op het boorterrein van Sambodja ontmoette, was enkele maanden geleden afgestudeerd en inmiddels werkzaam als boormedewerker. Van deze student kreeg hij verschillende Dordtse nieuwsbladen cadeau.¹⁶⁵ De Groot beschrijft in zijn reisverhaal dat sommige oud-leerlingen onderling nog contact hebben. Zo heeft hij van een oud-leerling, die werkzaam is op het boorterrein van Sambodja gehoord dat één van zijn oud-leerlingen, die ook werkzaam is op hetzelfde boorterrein, recent een bedrijfsongeval heeft gehad.¹⁶⁶

Uit het reisverhaal en reisdoel van De Groot blijkt dat er in Indië veel vraag naar geschoolde arbeiders uit Europa was. Dit laat zien dat men destijds in Nederlands-Indië onderscheid maakte tussen Europese arbeiders en inheemse arbeiders.¹⁶⁷ Door raciaal denken, werkten en woonden de Europeanen en de inheemse bevolkingsgroep gescheiden van elkaar. Iedere bevolkingsgroep had zijn eigen school en instellingen. De Groot beschrijft in zijn reisverhaal dat hij de volgende overheidsscholen heeft bezocht: “Te Bandoeng zelf werd bezocht de Ambachtsschool en de Technische School. Op de Ambachtsschool, die bestemd is voor Inlanders, liet men dit jaar bij wijze van proef ook blanken toe. Inlanders en blanken blijven echter gescheiden.” In deze proef uit het jaar 1925 werd ervoor gekozen om Europeanen toe te laten tot de school die bestemd was voor inheemse bevolking. De kloof tussen de Europeanen

160 H. de Groot, *Een reis door Nederlands-Indië* (Dordrecht 1925) 10-11.

161 *Ibidem*, 16.

162 *Ibidem*, 17.

163 *Ibidem*, 13.

164 *Ibidem*, 16.

165 *Ibidem*, 20.

166 *Ibidem*, 21.

167 *Ibidem*, 25.

en inheemse bevolking was volgens De Groot zo groot dat ze in aparte klassen geplaatst moesten worden. Hij beschreef in zijn reisverhaal de verschillen tussen deze bevolkingsgroepen als volgt: "De maatschappelijke afstand tusschen deze zeer bruin getinte Nederlanders en den Inlanders schijnt nog zoo groot te zijn, dat men het niet aandurft hen te zamen in één klasse te brengen."¹⁶⁸

In zijn reisverhaal beschrijft De Groot de verschillende bevolkingsgroepen vanuit een koloniaal perspectief. De mensen worden in zijn reisverhaal aan de hand van hun ras en godsdienst gestereotypeerd. In zijn reisverhaal heeft De Groot ook een poging gedaan om de oriëntalistische beeldvorming over de Indo-Europeanen te ontkrachten. Hij geeft aan dat hij tijdens de heenreis op het stoomschip Grotius door Indiëkenners gewaarschuwd werd voor de Indo-Europeanen. Volgens de ervaren reizigers die Indië meerdere keren bezocht hadden waren de Indo-Europeanen moeilijk in de omgang en onvoorspelbaar. De Groot heeft ondanks het advies dat hij meegekregen heeft, vriendschappen gesloten met enkele Indo-Europeanen. De schrijver geeft in zijn reisverslag aan dat de Indo-Europeanen met wie hij omging, er oosters uitzagen maar in hun denken en spreken gelijk aan "volbloed Nederlanders" waren.¹⁶⁹ In zijn reisverhaal geeft hij wel aan dat het verschil aan de opleiding kan liggen. De Indo-Europeanen met wie hij omging, hadden in Nederland gestudeerd. In zijn reisverhaal maakte De Groot verder onderscheid tussen de Europeanen en de inheemse bevolking. Alle oosterse bevolkingsgroepen rekende hij tot de inlandse bevolking. De Indo-Europeanen kunnen eigenlijk tot beide categorieën gerekend worden, omdat 'Indo-Europeanen' als hybride cultuurproduct ontstonden binnen de *contact zone*. Om die reden hebben de Indo-Europeanen zowel oosterse als westerse eigenschappen. Zoals De Groot in zijn reisverhaal beschrijft, zien ze er qua uiterlijk oosters uit, maar gedragen en voelen zij zich westers.¹⁷⁰

In zijn reisverhaal heeft De Groot geen persoonlijk contact met een inheemse persoon beschreven. Uit het vorige citaat kunnen we opmaken dat De Groot als Nederlander geen vriendschap sloot met mensen die tot de inheemse bevolking behoorden.¹⁷¹ Hij is van mening dat de omgang met Chinezen, Indo-Europeanen en inlanders de persoonlijkheid van een Europeaan negatief kan beïnvloeden. Uit het volgende citaat komt zijn standpunt naar voren: "De karaktervorming komt in het westen veel meer tot haar recht dan in Indië, waar ook de kinderen van Hollandsche ouders, hoe zorgvuldig hunne opvoeding ook geleid moge zijn, steeds den invloed ondervinden van den omgang met jonge Chineezen, Indo's en Inlanders, zoodra zij de scholen gaan bezoeken."¹⁷² Uit zijn reisverhaal kunnen we opmaken dat hij aan iedere bevolkingsgroep verschillende eigenschappen toeschreef. Zo beschrijft De Groot in zijn reisverhaal dat hij tijdens zijn bezoek aan het proefstation in Oost-Java inheemse arbeiders zag werken. Hij was duidelijk verbaasd dat deze inheemse medewerkers, die hij zag werken in aparte zalen moderne hulpmiddelen gebruikten. Hiermee geeft hij onbewust aan dat de inlandse arbeiders ook in staat waren om met moderne apparatuur te werken.¹⁷³ Uit het

168 H. de Groot, *Een reis door Nederlands-Indië* (Dordrecht 1925) 23.

169 *Ibidem*, 32.

170 *Ibidem*, 23.

171 *Ibidem*, 1-34.

172 *Ibidem*, 33.

173 *Ibidem*, 17.

volgende citaat komt deze bevinding duidelijk naar voren: “Als men de Javanen daar bezig ziet, dan krijgt men den indruk, dat zij voor massawerk, waarvan het tempo bepaald wordt door de machine, evengoed bruikbaar zijn als de Westerling.”¹⁷⁴ De Groot veronderstelde dat de inheemse medewerkers vergeleken met de Europese medewerkers minder hard zouden werken. Zijn mening komt in het volgende citaat duidelijk naar voren: “...dat het werktempo van de inlandsche werklui vrij wat minder snel is, dan dat hier te lande, staat men toch verbaasd over hetgeen de inlandsche werkman kan presteeren.”¹⁷⁵ Hieruit kunnen we concluderen dat De Groot door de oriëntalistische beeldvorming een gekleurd beeld over de inheemse arbeiders had. Om die reden was De Groot verbaasd toen hij in Indië de inlandse arbeiders met eigen ogen zag werken. De kloof tussen inheemse arbeiders en de Nederlandse arbeiders bleek voor hem veel kleiner dan hij had verwacht.¹⁷⁶

Volgens De Groot waren er wel grote verschillen in de manier waarop pas afgestudeerde leerlingen in de praktijk ingezet werden. In Nederland werden de net afgestudeerde leerlingen onder de supervisie van hun leermeesters geplaatst. Ze kregen in de eerste jaren geen werk dat veel verantwoordelijkheid vergt. In Indië daarentegen kregen ze met enkele aanwijzingen gelijk taken die veel verantwoordelijkheden met zich meebrengen. De grote verantwoordelijkheid die ze in Indië kregen, beïnvloedde volgens De Groot de persoonlijkheid van de Nederlandse arbeiders. Volgens hem waren de jonge arbeiders daardoor sneller volwassen en zelfbewuster.¹⁷⁷ Daarnaast zijn de werkomstandigheden in Indië volgens De Groot zwaarder vergeleken met Nederland. In zijn reisverhaal schrijft hij de zwaardere werklasten toe aan het klimaat. Volgens De Groot werden arbeiders daardoor sneller moe en prikkelbaar. In zijn reisverhaal beweert De Groot dat de directeur van het grootste ziekenhuis in Batavia hem er nadrukkelijk op gewezen had dat de psychische gesteldheid van de Nederlanders niet altijd bestand is tegen het klimaat. De directeur van het ziekenhuis gaf als advies mee dat een gezond hygiënisch leven het beste voorbehoedsmiddel is. In het reisverhaal wordt niet duidelijk wat de ziekenhuisdirecteur daaronder verstaat.¹⁷⁸

De Groot geeft in de slotfase van zijn reisverhaal een advies mee aan Nederlandse arbeiders die van plan zijn om in Indië te werken. De Nederlandse arbeiders moeten volgens de directeur zich ervan bewust zijn dat ze in Indië zijn om te werken. Daarom moet men de belangen van het bedrijf waarvoor men werkzaam is, op de eerste plaats zetten. De Nederlandse arbeiders moeten ook geen oordeel vellen over gevoelige maatschappelijke en politieke kwesties. Hiermee wil De Groot duidelijk maken dat de Nederlandse arbeiders de koloniale regering en de positie van de inheemse arbeiders niet mogen bekritisieren. Uit het volgende citaat kunnen we dat afleiden: “Strengere rechtvaardigheid schijnt nog altijd het beste middel te wezen om de groote massa werklui en koelies op regelmatig wijze aan het werk te houden.”¹⁷⁹

174 H. de Groot, *Een reis door Nederlands-Indië* (Dordrecht 1925) 22.

175 *Ibidem*, 17

176 *Ibidem*, 17-18.

177 *Ibidem*, 26.

178 *Ibidem*, 27.

179 *Ibidem*, 28.

Volgens De Groot hadden de Nederlandse arbeiders het op economisch vlak zeer goed in Indië. Hij merkte op dat de Nederlandse arbeiders in Indië in verhouding veel meer geld verdienden vergeleken met hun collega's in Nederland. De Nederlandse arbeiders die naar Indië kwamen om te werken, waren burgers van simpele afkomst en behoorden tot de lagere sociale klassen. In Nederlands-Indië behoorden deze Nederlandse arbeiders wegens hun ras tot de Europese bevolking. Dit betekende dat ze meer verdienden dan de inheemse arbeiders. Met hun royale salaris konden de Nederlandse arbeiders zich volgens De Groot ruime woningen met elektriciteitsaansluiting permitteren in Indië. In Nederland zou een gemiddelde arbeider zich dat niet kunnen veroorloven. Hierdoor komen de Nederlandse arbeiders in Indië terecht in de wereld van de hogere kringen. De manier waarop de Nederlandse arbeiders zich aanpassen aan deze positie verbaasde De Groot. In zijn reisverhaal beschrijft hij het als volgt: "Het was voor mij weer eene openbaring op te merken, hoe gauw jongelui van kleine huize, die nooit gewend zijn geweest zich te laten bedienen, zich aan dien toestand aanpassen."¹⁸⁰ Volgens De Groot was het verschil in stand in Indië niet zo uitgesproken als in Nederland. In Nederlands-Indië keek men vooral naar de etnische afkomst: "Iedere blanke, die een opleiding in Holland heeft gehad, eene betrekking bekleedt en zich fatsoenlijk gedraagt, kan overal komen."¹⁸¹

Het raciaal denken kwam duidelijk in alle facetten terug in het reisverslag. Zo merkt De Groot op dat gemengde relaties niet gewenst zijn. Men verwacht in Indië volgens hem dat iedere bevolkingsgroep binnen zijn eigen gemeenschap trouwt.¹⁸² Uit zijn reisverhaal blijkt dat De Groot voornamelijk met mensen uit de Europese bevolkingslaag contact heeft gehad. Er komen geen *contact zone* momenten met de inheemse mensen voor in zijn reisverhaal. Het lijkt erop dat De Groot de *contact zone* momenten met de inheemse mensen heeft geneutraliseerd in zijn reisverslag (*naturalizing the contact zone*).

180 H. de Groot, *Een reis door Nederlands-Indië* (Dordrecht 1925) 29.

181 *Ibidem*, 29.

182 *Ibidem*, 30.

3.4 J.A. van Hamel: de feestelijke sfeer in Indië

In het jaar 1938 heeft Joost Adriaan van Hamel Nederlands-Indië bezocht en een reisverhaal geschreven. Van Hamel was een invloedrijke persoon die tot de hogere kringen behoorde. Al vanaf 1910 vervulde hij verschillende belangrijke functies binnen de justitiële kringen. Zo werd hij in het jaar 1910 als hoogleraar in het strafrecht op de Universiteit van Amsterdam benoemd. Dit ambt heeft hij zeven jaar lang bekleed. Van 1925 tot en met 1929 was Van Hamel werkzaam in Danzig als Hoge Commissaris van de Volkenbond. De jaren daarop werkte hij als advocaat in Amsterdam. Tijdens zijn reis in het jaar 1938 was Van Hamel een beroemde en ervaren advocaat die voor verschillende belangrijke nationale en internationale zaken werd ingezet.¹⁸³

Van Hamel had als belangrijke en invloedrijke persoon de behoefte om zijn visie over Indië te delen met een breed lezerspubliek. Om die reden heeft hij ervoor gekozen om zijn reisverhaal te laten publiceren. In zijn voorwoord heeft Van Hamel benoemd waarom hij besloten heeft om een reisverhaal te schrijven. Van Hamel wilde Nederlands-Indië beschrijven door de ogen van een Nederlandse toerist. Uit het volgende citaat komt deze intentie naar voren: "Men zou b.v. ook kunnen spreken als toerist, en dit is zeker niet van belang ontbloom, gezien de beteekenis die het toerisme meer en meer ook voor Indië krijgt; en het feit dat langzamerhand de toerist nog het eenige overgebleven vrije voorwerp van internationalen omzet wordt." Van Hamel beschrijft dat Indië ook een belangrijk vakantieland is geworden voor Nederlandse toeristen; de populaire bestemmingen zijn volgens hem Java, Sumatra en Bali.¹⁸⁴

Gezien zijn ervaring binnen de internationale politiek had Van Hamel verschillende politieke ideeën en standpunten. Zo was hij niet te spreken over internationale betrekkingen. Uit zijn reisverhaal komt naar voren dat hij van mening is dat verschillende volkeren in de wereld tegen elkaar worden opgehitst. Hiermee uit Van Hamel zijn zorgen over de gespannen internationale sfeer. In zijn reisverhaal benadrukt hij ook de verschillen tussen Indië en Nederland. Naar zijn mening werden de verschillen groter gemaakt dan dat ze daadwerkelijk waren. Van Hamel bekritiseert in zijn reisverhaal een Nederlandse schrijfster zonder haar naam te noemen. Deze schrijfster zou in een onlangs (1938) gepubliceerd artikel het Balinees dodenfeest vergelijken met de viering van de geboorte van Prinses Beatrix in het Hotel des Indes. Deze schrijfster wilde volgens Van Hamel met haar voorbeeld de grote verschillen tussen het Westen en het Oosten aantonen. Ze had in haar artikel ook uit een gedicht van de beroemde Britse schrijver Rudyard Kipling geciteerd: "East is East, and West is West, and never the Twain shall meet." Deze zin wordt vaak door mensen geciteerd die van mening zijn dat het Oosten en Westen nooit bij elkaar kunnen komen.¹⁸⁵

Van Hamel geeft in zijn reisverhaal een tegenvoorbeeld. Volgens hem kon je een boerenbruiloft in Brabant ook niet vergelijken met een avondreceptie bij de Commissaris der Koningin. Naar zijn mening zijn er ook grote verschillen tussen de noordelijke en zuidelijke provinciën. Nederlands-Indië was volgens Van Hamel een gebied dat samengegroeid was met Nederland. De grote verschillen tussen het Westen en het Oosten waren volgens de belevingswereld van Hamel overbrugbaar. Nederlanders moesten niet naar de verschillen, maar

183 <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/hamelja> (30-5-2017)

184 J.A. van Hamel, *Nederlandsche indrukken van een reis door Indië* (1938) 1.

185 *Ibidem*, 2.

naar de overeenkomsten kijken. Volgens Van Hamel moet men er zich van bewust zijn dat Indië nooit de Zaanstreek of de Betuwe zal worden.¹⁸⁶ Hij heeft zijn reisverhaal vanuit een nationalistisch politiek discours geschreven. De kolonisatie van Indië is volgens hem een zeer succesvolle onderneming geweest: “Door de besturen, door de cultures, door de zending en de missie. Landbouwkundig, technisch, sociaal. Indien ik daarvan nader wilde spreken, zou men een encyclopaedie moeten voorlezen.” Het is opvallend dat Van Hamel vol lof over de cultures spreekt. De manier waarop de grond op Java werd geëxploiteerd was een controversiële kwestie, na 1870 werd het cultuurstelsel regelmatig bekritiseerd. Gezien het feit dat Van Hamel de cultures in de reeks van successen in Indië benoemt, heeft hij een andere visie op de Indische geschiedenis.¹⁸⁷

In zijn reisverhaal blikt Van Hamel regelmatig terug op het verleden. Hij had in het jaar 1914 Indië al eerder bezocht.¹⁸⁸ Hij maakt daarom constant vergelijkingen tussen zijn eerste en dit recentere bezoek (1938) aan Indië. Volgens zijn opvatting is Indië er in de afgelopen jaren sterk op vooruitgegaan. Van Hamel is ook van mening dat Indië na zijn eerste bezoek vernederlandst is. Tijdens zijn tweede rondreis kwam hij verschillende Nederlandse borden en volksbibliotheken in de buitengewesten tegen. Daarnaast beheersten de inheemse inwoners de Nederlandse taal veel beter, vergeleken met zijn vorige bezoek (1914). Van Hamel kon zich nog herinneren dat hij tijdens zijn eerste bezoek heel moeilijk kon communiceren met de inheemse bevolking. Daarnaast gedroegen de inheemse mensen zich in 1938 vrij Nederlands. Een krantenverkoper waarmee hij gesproken had, gedroeg zich volgens Van Hamel als een verkoper uit Den Haag of Amsterdam. Al deze ontwikkelingen zag hij als een teken van vooruitgang. De vernederlandsing van Indië was ook te merken aan de zondagsdiensten. De diensten in de zendingskerken werden in de inheemse taal gegeven, voor de rest was alles geheel hetzelfde als in Nederland.¹⁸⁹

Van Hamel kwam om die reden tot de conclusie dat het leven van de Europeanen in Indië, vergeleken met zijn eerste reis, minder afweek van het leven in Europa. Daarnaast hadden de technische ontwikkelingen een belangrijke bijdrage geleverd. Men had in Indië bioscopen, radiozenders, auto's en theaters. Het briefverkeer werd snel en goed georganiseerd. Van Hamel is zelfs verbaasd dat er airconditioners zijn. Hij beschrijft in zijn reisverhaal de airconditioners als een product van de nieuwe productietechnologie: “...en als laatste bijzonderheid brengt de techniek nu ook het air-conditioned wonen. Geen centrale verwarming, maar centrale verkoeling.”¹⁹⁰ Van Hamel is van mening dat Indië op sommige vlakken zelfs vooroploopt. In zijn reisverhaal onderbouwt hij zijn standpunt met de volgende anekdote: “Te Soerabaja wilde ik van een vrij bijzonder historisch boek, Engelsch, dat ik vlak voor ons vertrek uit Europa als een “vient de paraître” te Londen had gekocht en bijzonder mooi en de moeite waard vond, een exemplaar aan een vriend cadeau doen. Ik nam mij dus voor, er naar Londen over te schrijven. En ziet, tot mijn verbazing vond ik liefst 4 exemplaren in een boekwinkel op Toendjoengang

186 J.A. van Hamel, *Nederlandsche indrukken van een reis door Indië* (1938) 3.

187 *Ibidem*, 10.

188 *Ibidem*, 4.

189 *Ibidem*, 5-6.

190 *Ibidem*, 6.

voorhanden. Een bewijs, dunkt mij, van een groote frischheid ook op 't gebied van lectuur; en voor het dagelijksche leven van groote beteekenis.”¹⁹¹

Volgens Van Hamel werd door de modernisering en europeanisering de kloof tussen Oost en West steeds kleiner. Dit betekent volgens hem niet dat de verschillende bevolkingsgroepen in Indië met elkaar gaan vermengen tot één homogene groep. In plaats daarvan dacht Van Hamel aan een samenleving waarbij alle bevolkingsgroepen met hun eigen krachten en geschiktheden een positieve bijdrage leveren aan de Indische samenleving. Men moet daarbij verdraagzaam zijn en de onderlinge verschillen accepteren.¹⁹² Van Hamel is van mening dat de huidige samenleving van Indië dichtbij een symbiose is. Er moet nog wel hard gewerkt worden om tot een gehele harmonie te komen. In zijn reisverhaal beschrijft hij dat toen Prinses Beatrix geboren werd, dit als een zeer belangrijke gebeurtenis gezien werd in Indië. Hij was toen zelf in Soerabaja en zag dat iedereen blij was met de geboorte van het prinsesje. De geboorte van prinses Beatrix werd volgens hem uitbundig en met pracht en praal gevierd door de koloniale regering. Van Hamel zag met zijn eigen ogen dat er een grote manifestatie voor de woning van de gouverneur-generaal werd gehouden. Aan deze manifestatie deden verschillende bevolkingsgroepen mee. In zijn reisverhaal signaleert Van Hamel dat de Javanen, Chinezen, Arabieren en de Minahassers deelnemen. Volgens hem zongen de verschillende bevolkingsgroepen in hun eigen taal feestliederen om hun blijdschap te tonen.¹⁹³

In zijn reisverhaal beschrijft Van Hamel dat ook in de buitengewesten de geboorte van het prinsesje gevierd werd. Toen hij na de officiële vieringen doortrok naar Tosari (een dorp in Oost-Java) werden er verschillende geboortefeesten georganiseerd. De inlandse bergbewoners uit de omgeving trokken volgens hem ook naar Tosari om mee te feesten. In zijn reisverhaal heeft Van Hamel uitgebreid beschreven hoe de Javanen op een hybride manier de geboorte van prinses Beatrix vierden in Tosari. Uit het volgende citaat komt deze bevinding naar voren: “Zij zwaaiden rood-wit-blauwe vlaggetjes, en zongen “In naam van Oranje doe open de poort”, in het Javaansch! Vervolgens kreeg men nog een vertooning te zien die velen, die Indië kennen, wel zullen hebben meebeleefd, maar die ons zeer curieus voorkwam. Een paardenfeest, ter eere van de Prinses. Een jaranan.” Inlandse kinderen zongen, onder het commando van hun inlandse onderwijzeres, verschillende liedjes voor de Oranjes en zwaaiden met Nederlandse vlaggetjes.¹⁹⁴ Volgens Van Hamel werd er ook op typisch inheemse manier feest gevierd. In zijn reisverhaal beschrijft hij dat zes inheemse jongens een jaranan (traditionele) dans uitvoerden ter ere van prinses Beatrix. Vanuit een koloniaal perspectief gezien, was het voor Van Hamel een gebeurtenis om met volle trots te bezichtigen en in zijn reisverhaal te vermelden. In zijn reisverhaal geeft hij aan dat hij na zijn verblijf op Tosari door reisde naar Djogjakarta. Daar werd de geboorte van de prinses volgens hem ook uitbundig gevierd. In het paleis van de Sultan van Djogjakarta werden speciaal ter ere van de prinses verschillende voorstellingen van Wayang Wong (traditioneel Indisch toneel) gehouden.¹⁹⁵ Van Hamel had door de verschillende feesten

191 J.A. van Hamel, *Nederlandsche indrukken van een reis door Indië* (1938) 7.

192 *Ibidem*, 7-8.

193 *Ibidem*, 8.

194 *Ibidem*, 9.

195 *Ibidem*, 9-10.

ter ere van de geboorte van prinses Beatrix het idee gekregen dat het Oranjestad gewaardeerd werd door de gehele bevolking van Nederlands-Indië. In het volgende citaat komt deze bevinding naar voren: “Zoo is het wel duidelijk, dat ook hier het Oranjestad wordt gevoeld als een machtige en vertrouwde beschutting voor een wereld van miljoenen menschen.”¹⁹⁶

Van Hamel had ook duidelijk bewondering voor de inheemse bevolking. Dat is af te lezen aan de verschillende positieve eigenschappen die hij in zijn reisverslag toeschrijft aan hen. Volgens zijn opvatting leveren alle bevolkingsgroepen een positieve bijdrage aan de Indische samenleving. In het volgende citaat komt zijn bevinding naar voren: “De inheemse bevolkingen hebben ook geheel hare eigen krachten, hare eigen gaven, haar eigen eigenaardigheden, haar eigen gebruiken.”¹⁹⁷ Hij zag de ondergeschikte houding van de inlanders als een positieve eigenschap. Van Hamel benoemt dat hun geest en handelingen snel overgaan tot de westerse. Volgens zijn opvatting zijn Europese elementen onmisbaar in Indië en is het ontwikkelde leven in Europa veel aangenamer dan een traditioneel inheems leven daar.¹⁹⁸ Uit het volgende citaat kunnen we dit afleiden: “De inlandische bevolking blijft verreweg de grootste in aantal. Zij beschikt over velerlei groeikrachtige eigenschappen, van intelligentie, van werkzaamheid. Zij groeit in wijsheid. Zij weet haar weg, en doet bedrijvig, verstandig, genoegelijk, kalm en ordelijk in het leven mee.”¹⁹⁹ In zijn reisverhaal heeft Van Hamel wel meer positieve eigenschappen toegeschreven aan de Nederlandse bevolking. Dit blijkt uit de volgende zin: “...een werk van generatie op generatie, voortgekomen uit het genie van het Nederlandsche volk.” Het Nederlandse volk heeft volgens Van Hamel de kennis en de macht om een gebied met succes te koloniseren.²⁰⁰ Van Hamel is van mening dat Nederlanders energieke, hardwerkende en perfectionistische mensen zijn. De inlanders zijn volgens hem ook op de hoogte dat de Nederlanders op een hoger niveau functioneren dan zichzelf. Uit de volgende zinnen uit zijn reisverhaal komt deze bevinding naar voren: “De inlanders hebben een stelling een duidelijken indruk. Dit zien zij best! En zij aanvaarden kalmweg alle voordeelen, welke die energieke Hollanders aanbrengen. Zij bewonderen de activiteit, en gevoelen dat de Hollanders heel veel meer kunnen dan zij.”²⁰¹

In zijn reisverslag heeft Van Hamel ook de positie van de Indo-Europeanen beschreven. Hij is van mening dat hun positie verslechtert binnen de Indische samenleving. Ze vallen eigenlijk tussen wal en schip. De Indo-Europeanen zijn tegen de import van Europese arbeiders, ze zijn van mening dat ze alles kunnen doen wat de Europeanen ook kunnen. Van Hamel is juist van mening dat Europeanen onmisbaar zijn voor de Indische samenleving. Dit laat zien dat hij de Indo-Europeanen wegens hun huidskleur en Indische trekjes toch als een aparte subcategorie ziet. In zijn reisverhaal komt ook naar voren dat sommige Europeanen volgens hem de Indo-Europeanen als een probleem ervaren: “Sommigen zeiden mij: de tijd lost deze moeilijkheid vanzelf op, met de toeneming van het Europeesche gezinsleven nemen de indo-europeanen af,

196 J.A. van Hamel, *Nederlandsche indrukken van een reis door Indië* (1938) 10.

197 *Ibidem*, 4.

198 *Ibidem*, 14.

199 *Ibidem*, 13.

200 *Ibidem*, 4.

201 *Ibidem*, 12.

en zoo verschrompelt het probleem vanzelf." Van Hamel geloofde er niet in dat het aantal Indo-Europeanen vanzelf zou verminderen.²⁰²

Ondanks de grote verschillen binnen de Indische samenleving is Van Hamel van mening dat Nederlands-Indië, vergeleken met de Britse koloniën, niet vervreemd is van het moederland. Hij wil hiermee zeggen dat de kloof tussen Groot-Brittannië en diens koloniën veel groter is. Van Hamel is wel van mening dat er enkele hervormingen doorgevoerd moeten worden. De Indische regering moet vaker naar Nederland afreizen en er moet een speciale afdeling binnen het Ministerie van Buitenlandse Zaken geopend worden voor de Oost-Aziatische politiek. In zijn reisverslag benoemt Van Hamel dat de positie van Nederlands-Indië in de regio niet bedreigd wordt. Gezien zijn affiniteit met internationale politiek weten we dat Van Hamel de politieke gebeurtenissen in de wereld nauwlettend in de gaten hield. In november 1938, toen hij zijn reisverslag schreef, had Japan een deel van China (Mantsjoerije) bezet en voerde oorlog met de Sovjet-Unie. Dit laat zien dat Van Hamel de Japanse expansie in Zuidoost-Azië niet serieus nam.²⁰³ Daarnaast kwam in de slotfase van zijn reisverslag naar voren dat Van Hamel een onafhankelijkheidsoorlog niet zag aankomen. Dat blijkt uit de volgende zinnen: "Zij gevoelden als het ware in de windselen iets van de diepte dezer onafscheidelijkheid van Nederland en Indië, die thans een feit is en telkens meer bevestigd."²⁰⁴

Van Hamel had duidelijk een zeer positief beeld over de inheemse bevolking. Dat blijkt uit de verschillende *contact zone* momenten die hij in zijn reisverhaal beschreef. Hij had nog wel oriëntalistische beeldvorming over de inheemse mensen en hun cultuur. In zijn ogen zijn de inheemse mensen geen echte Nederlanders, maar komen ze door de assimilatie wel dicht in de buurt. Het lijkt erop dat Van Hamel met zijn reisverhaal geprobeerd heeft om de verschillen tussen Nederland en Indië te overbruggen. Hij beschrijft bijvoorbeeld verschillende *contact zone* momenten waarin het Oosten en het Westen samenkomen. Dat is duidelijk af te lezen aan de manier waarop hij met trots de verschillende geboortefeesten ter ere van prinses Beatrix beschreef. In zijn belevingswereld had Van Hamel met zijn eigen ogen gezien hoe succesvol Indië gekoloniseerd werd door Nederland.

202 J.A. van Hamel, *Nederlandsche indrukken van een reis door Indië* (1938) 14-15.

203 *Ibidem*, 17.

204 *Ibidem*, 18.

3.5 Zuster Apollonis: op missie in Nederlands-Indië

In het jaar 1938 heeft zuster Apollonis Nederlands-Indië bezocht. Apollonis woonde in het provinciaal moederhuis Sint-Jozefklooster te Steyl. Apollonis was haar kloosternaam, die ze aannam nadat ze intrad in dit kloostercomplex. Hiervoor ging ze onder de naam W. van Hagen door het leven. W. van Hagen heeft haar reisverslag onder haar kloosternaam geschreven. Om die reden zal ik haar in de rest van mijn onderzoek zuster Apollonis noemen.²⁰⁵ Op donderdag 30 december 1937 vertrok ze met zes medezusters van het Sint-Jozefklooster richting Java. Hun reisdoel was religieus geïnspireerd: ze namen deel aan een missieactie. In de inleiding van haar reisverslag geeft Apollonis aan dat ze haar reisverhaal heeft laten publiceren om extra inkomsten te genereren. Met deze inkomsten wilde de zuster een bijdrage leveren aan de studiekosten van haar neef Lazarist.²⁰⁶ In haar reisverhaal heeft ze de heenreis uitgebreid beschreven. Dit is uiterst bijzonder, omdat ongeveer de helft van haar reisverhaal over de heenreis gaat.²⁰⁷

De zusters namen op het station in Venlo de trein naar Parijs. Op dit station voegden drie heren zich bij het gezelschap: zij behoorden ook tot dezelfde missiegroep. Vanuit Parijs reisden ze naar Marseille.²⁰⁸ Op vrijdag 31 december 1937 ging het katholieke gezelschap in de haven van Marseille aan boord van het stoomschip Baloeran. Dit schip behoorde tot de vloot van de Nederlandse stoomvaartmaatschappij Rotterdamsche Lloyd. Zuster Apollonis kwam de eerste Javanen tegen op de Baloeran. De Javanen aan boord werkten als bedienden. In haar reisverhaal beschreef Apollonis ze als volgt: "De bedienden, kleine bruine Javanen, namen onze koffers over en de hofmeester bracht ons naar den Administrateur, een buitengewoon vriendelijk heer." Volgens Zuster Apollonis waren de Javanen qua postuur wat kleiner vergeleken met de Europeanen. De zuster benoemde in haar reisverhaal de huidskleur van de Javanen.²⁰⁹

Het is opmerkelijk dat Apollonis het exacte aantal aan boord werkende Javanen kan benoemen. In haar reisverslag geeft ze aan dat 180 van de 300 personeelsleden Javanen waren. Dit betekent dat ze het aantal Javanen waarschijnlijk een noemenswaardig gegeven vond, anders had ze dit niet in haar reisverslag opgenomen.²¹⁰ Verder heeft ze opgeschreven dat er op de Baloeran een apart dek ingericht was, speciaal voor de kinderen. Er waren ook personeelsleden aanwezig die verschillende activiteiten voor de kinderen organiseerden.²¹¹ Na ongeveer twee weken varen kwam het gezelschap op zondag 16 januari 1938 aan in Nederlands-Indië. Ze arriveerden omstreeks twaalf uur 's middags bij de haven van Sabang. In haar reisverslag geeft zuster Apollonis aan dat ze door een onbekende reden vier uur vertraging hadden opgelopen waardoor ze de zondagdienst niet konden bijwonen. Uit haar reisverhaal blijkt dat de zusters teleurgesteld waren, omdat ze de zondagdienst niet konden bijwonen. Rond

205 Anoniem, *Limburger Koerier*, 22 december 1937.

206 Apollonis, *Met de Baloeran vertrokken naar Oost-Indië* (Asten 1938) 3.

207 *Ibidem*, 3-22.

208 *Ibidem*, 5-7.

209 *Ibidem*, 19.

210 *Ibidem*, 19.

211 *Ibidem*, 20-21.

twee uur mochten de passagiers de boot verlaten. Ze hadden twee uurtjes de tijd om de stad te verkennen, want om vier uur zou de Baloeran doorvaren.²¹²

In dit gedeelte van haar reisverhaal beschrijft zuster Apollonis haar eerste indruk van Sabang. Sabang is volgens haar een mooie en levendige stad met veel groen. Wat haar verder opviel, was dat de meeste huizen op paaltjes gebouwd waren: “Boven in woonden de mensen en onder de huizen woonden de kippen en de karbouwen.”²¹³ Uit haar beschrijving bleek dat ze huizen gebouwd op paaltjes wel een rare constructie vond. Deze bouwstijl is haar volkomen onbekend. Apollonis was ook van mening dat er in tegenstelling tot Nederland veel meer mensen op straat te vinden waren: “Overal zaten de mensen voor hun huisjes en ’t krioelde er van kinderen.” Tijdens haar korte bezoek aan Sabang beschrijft zuster Apollonis haar eerste contact moment met een inheemse persoon. Uit deze conversatie, die Apollonis in haar reisverhaal heeft verwerkt, komt naar voren dat deze mevrouw lange tijd in Den Haag heeft gewoond. Dit verklaarde volgens zuster Apollonis waarom ze zo goed de Nederlandse taal beheerste. Zuster Apollonis heeft in haar reisverhaal de naam van deze inheemse mevrouw niet genoemd. Hoogstwaarschijnlijk is ze het vergeten. Uit haar reisverslag kunnen we ook achterhalen dat deze inheemse mevrouw de schepen die in de haven arriveerden en vertrokken goed in de gaten hield. Ze wist dat het stoomschip, waarmee zuster Apollonis reisde, vertraging had opgelopen.²¹⁴

Het gezelschap kwam, na enkele havens bezocht te hebben, op donderdag 20 januari 1938 aan bij de eindbestemming. In Batavia werden ze om zes uur in de ochtend ontvangen door de ontschepingsambtenaar. In haar reisverhaal beschrijft zuster Apollonis dat zuster Aniela namens hun gezelschap naar de ontschepingsambtenaar ging om uit te checken. De ontschepingsambtenaar deed volgens zuster Apollonis moeilijk en verzocht iedereen één voor één langs te komen en stuurde zuster Aniela terug.²¹⁵ In haar reisverhaal schrijft zuster Apollonis dat ze opgehaald werden door twee witte zusters. Gezien het feit dat ze in haar reisverslag regelmatig de huidskleuren van mensen beschrijft, zal ze hoogstwaarschijnlijk bedoeld hebben dat ze door twee blanke zusters werden opgehaald.²¹⁶ Het gezelschap nam omstreeks half tien de trein naar de uiteindelijke eindbestemming Bandoeng. Tijdens de treinreis keek zuster Apollonis goed om haar heen. In haar reisverhaal beschrijft ze hoe de deftige wijken van Batavia eruitzagen. Dit gedeelte van de stad vindt ze er in vergelijking met de andere wijken heel mooi en Europees eruitzien. Na de deftige wijken reden ze langs de kampongs (de wat armere wijken). De bewoners van de kampongs liepen volgens Apollonis bijna naakt rond. De kinderen liepen geheel naakt rond en de volwassenen hadden enkel een doek om hun middel. Deze wijken zagen er volgens Apollonis oosters uit. In haar reisverhaal beschrijft Apollonis ook hoe het landschap eruitzag. In de gebieden net buiten Batavia was veel bedrijvigheid. Ze zag verschillende rijstvelden, fabrieken, plantages en groene weiden waar dieren aan het grazen waren. Hoe dieper ze het binnenland introkken, hoe mooier het landschap werd volgens

212 Apollonis, *Met de Baloeran vertrokken naar Oost-Indië* (Asten 1938) 23.

213 *Ibidem*, 24.

214 *Ibidem*, 25.

215 *Ibidem*, 27.

216 *Ibidem*, 28.

Apollonis. In haar reisverslag beschreef Apollonis het berglandschap met bamboeplanten als het mooiste natuurschoon dat ze te zien had gekregen in Indië. Daarnaast heeft ze ook de inheemse mensen die ze in de trein tegenkwam beschreven. Uit de manier waarop ze deze *contact zone* moment uiteenzet in haar reisverslag, blijkt dat ze het niet gewend was om in contact te komen met inheemse mensen. Uit het volgende citaat kunnen we dit afleiden: “Ik moet maar kijken naar die bruine conducteurs en bedienden. De inlanders zijn over ’t algemeen klein van gestalte en tenger gebouwd.” Ze beschreef voornamelijk de fysieke eigenschappen die anders zijn vergeleken met die van de Europeanen. Apollonis had een duidelijk oriëntalistische beeldvorming over de inheemse bevolking en cultuur. In het volgende citaat komt haar vooroordeel over het Indische voedsel naar voren: “Zodra de trein stilstond, kwamen de kooplieden met allerlei soorten Indisch fruit op ons af. Maar ze konden bij ons niets verkopen. Indisch fruit moet men eerst leren eten, het zijn geen Hollandse appels of peren.” Uit dit citaat blijkt dat Indisch fruit als iets vreemds gezien werd en niet vergeleken kon worden met appels of peren.²¹⁷

Volgen de beleving van zuster Apollonis werd hun gezelschap eenmaal aangekomen bij hun eindbestemming (het klooster Maria Sterre der Zee), goed ontvangen. De eerste dag mochten de zusters uitrusten.²¹⁸ De volgende dag kregen ze een uitgebreide rondleiding en maakten ze kennis met de kinderen uit de zesde klas. Volgens Apollonis waren deze leerlingen allemaal van Chinese afkomst. Een van hen, Wie Siong, had namens zijn klas een welkomstwoord geschreven en aan de zusters overhandigd. Zijn brief sloot hij volgens Apollonis af met: “Tenslotte veel succes, lieve zusters, bij Uw werk onder de Chinese jeugd.” Zuster Apollonis heeft de Chinese kinderen ook aan de hand van hun fysieke eigenschappen beschreven in haar reisverhaal: “De kinderen hebben allemaal gitzwart haar en donkerbruine ogen. De gelaatskleur is bruingeel.” De Chinese kinderen zijn volgens haar vergeleken met Nederlandse kinderen erg gehoorzaam en leergierig. Apollonis was van mening dat de Chinese kinderen dol waren op alles wat Europees was. Zoals eerder aangegeven kwamen de zusters naar Indië voor een missie. Iedere zuster kreeg haar eigen taak. Zuster Apollonis moest de komende tijd voor de derde klas zorgen. Volgens Apollonis bevonden zich in haar klas in totaal 41 Chinese kinderen. Uit haar reisverhaal kwam naar voren dat de missie in Bandoeng gericht was op de Chinese bevolkingsgroep.²¹⁹

Zuster Apollonis heeft in haar reisverhaal verschillende cijfers en statistieken uitgewerkt. Volgens haar zijn er in totaal 170 km geasfalteerde wegen en wonen er tweehonderdduizend mensen in Bandoeng. Ze benoemde daarbij specifiek dat 23 duizend van de tweehonderdduizend inwoners van Europese afkomst waren. Apollonis heeft in haar reisverslag niet benoemt hoe ze aan al deze gegevens kwam.²²⁰ De zuster heeft in haar reisverslag Bandoeng als een zeer moderne stad met veel mogelijkheden beschreven. Daarbij noemde ze de volgende accommodaties: bioscopen, leeszalen, clubs, volksuniversiteiten, musea en theaterzalen. Een ontwikkelde Europeaan zou zich volgens Apollonis niet vervelen in Bandoeng. Volgens de zuster

217 Apollonis, *Met de Baloeran vertrokken naar Oost-Indië* (Asten 1938) 28.

218 *Ibidem*, 29.

219 *Ibidem*, 30.

220 *Ibidem*, 31.

kon men als toerist ook genieten van de watervallen, bergmeren en oerbossen. Zij had wel het idee dat alles in Indië anders was vergeleken met Nederland.²²¹

In haar reisverslag beschreef ze expliciet de verschillen tussen het Oosten en het Westen. Daarbij kwam constant de huidskleur van de inheemse bevolking naar voren: zo werden bijvoorbeeld Chinezen beschreven als mensen met een bruingele huidskleur en Javanen als mensen met een bruine huidskleur. De *contact zone* momenten in haar reisverhaal zijn duidelijk gekleurd. De oosterse cultuur wordt duidelijk als iets vreemds en achtergestelds gezien vergeleken met de westerse cultuur. De niet bekeerde inheemse mensen worden geminacht in haar reisverhaal. Deze mensen moeten volgens haar geholpen worden om de enige juiste weg, het christendom, te vinden. Volgens de huidige maatstaven komt Apollonis racistisch over in haar reisverhaal, omdat ze hierin uitgebreid de huidskleur van de inheemse mensen beschrijft. Apollonis heeft haar reisverslag duidelijk vanuit een christelijk discours geschreven. Volgens haar beleving was het christendom het enige juiste pad en moesten de inheemse mensen bekeerd worden.

221 Apollonis, *Met de Baloeran vertrokken naar Oost-Indië* (Asten 1938) 33.

3.6 Couperus: terug in Indië

De Nederlandse schrijver Louis Couperus ondernam in het jaar 1921 een reis naar Nederlands-Indië als speciaal correspondent voor *de Haagsche Post*.²²² Hij wilde als toerist zijn belevingen op papier zetten, zodat Nederlandse toeristen, die op reis wilden naar Indië, zijn verhaal konden lezen ter inspiratie. In het volgende citaat beschrijft hij zijn reisdoel: “Maar de jammerklank neemt niet weg, dat de toerist - en wat ben ik anders dan een toerist, die schrijft voor misschien toekomstige toeristen - nog geen anderen indruk gewaar wordt dan dien van voorspoed en rijkdom en frischheid en jonge kracht.” In zijn reisverslag vermeldde de Haagse schrijver dat Nederlanders een vertekend beeld hadden van Nederlands-Indië. Men dacht volgens hem alleen aan de voorspoed en de rijkdom, die de koloniën met zich meebrachten.²²³ Couperus heeft in zijn reisverhaal ook de brieven die hij voor *de Haagse Post* schreef, verwerkt.²²⁴ Louis Couperus werd natuurlijk niet zomaar als speciaal correspondent naar Indië toegezonden. Hij was bekend met Indië en de Indische cultuur. Enkele familieleden van hem hadden verschillende functies bekleed binnen de Indische regering. Daarnaast had Couperus zelf samen met zijn familie enkele jaren gewoond in Indië. In zijn reisverhaal beschreef hij de reis van 1921 als zijn derde reis naar Nederlands-Indië.²²⁵

Couperus bezocht tijdens zijn reis van 1921 eerst Sumatra. Hij zou in totaal drie weken verblijven op dit eiland.²²⁶ Zijn hoofdverblijf daar was Medan, waar hij ontvangen werd door de gouverneur van Sumatra. Dit laat zien dat hij als een belangrijke gast gezien werd.²²⁷ Het eerste wat Couperus opviel, was dat de gouverneur weinig Javaanse bedienden had. Tenminste, dat idee kreeg Couperus toen hij zijn huidige bezoek vergeleek met zijn eerdere bezoeken aan de gouverneur. Naar zijn idee had de gouverneur vroeger veel meer Javaanse dienaren in dienst.²²⁸ In het reisverhaal beschreef Couperus Medan als volgt: “Ik ben te Medan, dat vooral is de hoofdplaats van verschillende centra van ondernemingen: petroleum, rubber, tabak, thee, olie, palm, vezel, koffie. Het Europeesch effort, dat hier zoo krachtig tot resultaat kwam.”²²⁹ Medan kwam volgens Couperus als een moderne en Europese stad over: “...als blanke gebouwen van welvarenheid, van voorspoedigen arbeid, van bewonderenswaardig Westersch effort.”²³⁰ In zijn reisverhaal beschreef Couperus de gebieden die nog onaangetast waren als sombere oosterse landschappen. Volgens zijn opvatting moderniseerde en varieerde het landschap door de Europese inmenging. In het volgende citaat beschrijft Couperus hoe de moderne westerse machines het Indische landschap verrijkten: “In het sombere, Oostersche landschap, somber zelfs tijdens het morgenuur en de zon, rijzen de moderne, Westersche machinerieën: de stoompomp, die water voor de boring toevoert; de stoomketels, die stoom geven aan de boormachines.”²³¹

222 L. Couperus, *Oostwaarts* (Amsterdam 1921) XI-XII.

223 *Ibidem*, 33.

224 *Ibidem*, XI-XII.

225 *Ibidem*, 1.

226 *Ibidem*, 30.

227 *Ibidem*, 27.

228 *Ibidem*, 29.

229 *Ibidem*, 30.

230 *Ibidem*, 33.

231 *Ibidem*, 65.

Tijdens zijn vorige bezoek, ongeveer twintig jaar eerder, had hij gemerkt dat voornamelijk Duitsers, die geen werk konden vinden in hun thuisland, naar Sumatra trokken om te werken. Dat waren volgens Couperus voornamelijk ongeschoolde jonge mannen zonder een toekomstperspectief. De huidige generatie Europeanen in Sumatra was volgens hem gezonder en energiever. Om die reden konden de huidige Europeanen volgens Couperus sneller promoveren vergeleken met die van twintig jaar eerder.²³² In zijn reisverhaal beschrijft Couperus ook hoe de Europeanen omgingen met de inheemse bedienden. Volgens Couperus moet men voorzichtig zijn en niet onbeschoft overkomen. Anders bestaat de kans dat de bediende de Europeanen gaat haten. Couperus benoemt in zijn reisverhaal dat voornamelijk de Duitsers onvriendelijk omgingen met de inheemse bedienden. De auteur heeft het als volgt beschreven in zijn reisverhaal: "Ik zou hen gaarne nu en dan eens aan het verstand brengen, dat een Maleier wie hem snauwt, gaat haten, en dat die haat drift kan veroorzaken en een por, voor de snauwaard het zich bewust is. Ook is het verkeerd van deze Duitschers, den Maleischen bediende steeds, met hun snauw, te grijpen bij den arm."²³³

Couperus reisde na Sumatra door naar Bandoeng, een stad op het eiland Java. In Bandoeng was de situatie niet heel anders. De Europeanen hadden het landschap en de steden volgens Couperus duidelijk beïnvloed. Bandoeng was een moderne stad met veel Europese inwoners geworden.²³⁴ Na Bandoeng reisde Couperus door naar Batavia. Uit zijn reisverhaal blijkt dat Couperus een deel van zijn jeugd jaren in Batavia had doorgebracht. Hierdoor had deze stad een speciale plaats in zijn leven gekregen. Batavia had sinds zijn laatste bezoek (20 jaar eerder) een metamorfose ondergaan. De meest opvallende verandering was volgens hem de aanwezigheid van de vele voertuigen op de wegen en straten. In zijn jeugd jaren waren er bijna geen auto's te zien in het straatbeeld van Batavia.²³⁵ De oude witte huizen, die hij zich nog kon herinneren uit zijn kindertijd, waren allemaal in verval geraakt en verlaten. Couperus heeft in zijn reisverhaal om die reden Batavia als een welvarende stad met veel auto's en nieuwe gebouwen beschreven.²³⁶ Op cultureel vlak waren er ook grote verschillen, vergeleken met zijn laatste bezoek. Volgens hem kon men bijna nergens meer een Indische rijsttafel eten. Er werd overal Europees voedsel verkocht. In zijn jeugd jaren was dat niet het geval. Couperus is duidelijk niet te spreken over deze verandering en heeft duidelijk nostalgische gevoelens.²³⁷

Na Java reist Couperus door naar het eiland Bali. In zijn reisverhaal beschrijft hij Bali als een gebied met een grote cultuur en beschaving. De Balinezen hebben volgens Couperus een beschavingsoffensief gestart zonder moderne technologische ontwikkelingen zoals auto's en draadloze telegrafie.²³⁸ In zijn reisverhaal vergelijkt hij het traditionele leven in Bali met de oudheid: "Eene Oudheid niet Grieksch of Romeinsh maar wel Aziatisch en even antiek als de beide anderen. Wie de Oudheid bemint, ook in haar Oostersch aspect, kan haar nog voor zich zien in Bali." Het valt op dat Couperus positieve eigenschappen toeschrijft aan de Balinese

232 L. Couperus, *Oostwaarts* (Amsterdam 1921) 34-35.

233 *Ibidem*, 125.

234 *Ibidem*, 133.

235 *Ibidem*, 111.

236 *Ibidem*, 113.

237 *Ibidem*, 114-116.

238 *Ibidem*, 214-215.

cultuur.²³⁹ Couperus vermeldt dat de meeste lasten in Bali gedragen worden door de vrouwen. Hij zag regelmatig mannen met hanen onder hun arm rondlopen terwijl de vrouwen aan het werk waren. De mannen in Bali waren namelijk dol op hanengevechten.²⁴⁰ Couperus zocht tijdens zijn verblijf in Indië duidelijk contact met mensen van verschillende bevolkingsgroepen en sociale klassen. Deze ontmoetingen binnen de *contact zone* beschrijft hij uitgebreid in zijn reisverhaal, net als de positie van de verschillende bevolkingsgroepen binnen de Indische samenleving. Zo heeft hij tijdens zijn bezoek aan Sumatra de positie van de koelies geschetst. Volgens de Haagse schrijver werken de meesten van hen op dat moment op hun eigen stuk grond. De tabak die ze op hun eigen veld verbouwden, verkochten ze vervolgens tegen de van tevoren bepaalde prijs aan de handelaren. Er waren ook koelies die voor een dagelijks loon werkten. De manier waarop ze uitbetaald werden, hing af van hun etnische afkomst. Couperus beschrijft in zijn reisverhaal dat de Javanen meestal voor een dagelijks loon werkten en Chinezen op hun eigen veld tabak verbouwden.²⁴¹

Uit zijn reisverhaal blijkt dat hij tijdens zijn verblijf in Sumatra ook een koelie kampong (een dorp) bezocht heeft. Voorafgaand aan zijn bezoek had de Haagse schrijver er informatie over verworven. Er werd hem verteld dat de koelies een simpel en vies bestaan leidden. Dit laat zien dat er vooroordelen waren over de leefwijze van deze mensen. Couperus heeft tijdens zijn bezoek verschillende woningen van koelies bezocht. Hij kwam tot de conclusie dat de verhalen over hun levensstijl niet klopten. Couperus vermeldt de volgende herinnering in zijn reisverslag: "Maar ik geloof heusch niet, dat er een paar minuten voor dat ik de koelie kampong bezocht, te mijner eere schoone gordijnen waren opgehangen."²⁴² Uit dit voorbeeld komt naar voren dat Couperus de stereotyperingen die hij van verschillende mensen had gehoord, serieus nam. Hij besloot in zijn reisverhaal het vooroordeel, dat hij had gehoord, te ontcrachten door zijn eigen beleving te beschrijven. Couperus had wel duidelijk een oriëntalistische blik op Indië. Hij was van mening dat Indië gemoderniseerd werd door de Europeanen. Voor de komst van de Nederlanders waren er op Noord-Sumatra volgens hem geen moderne gebouwen en plantages te vinden. In zijn belevingswereld waren de inheemse mensen vergeleken met de Europeanen niet in staat om een moderne samenleving op te bouwen.

Er is sprake van rassenleer in het gedachtegoed van Couperus. Volgens hem heeft iedere bevolkingsgroep zijn eigen ontwikkelingsniveau. Het volgende citaat versterkt deze bevinding: "Zeker, deze Oosterlingen zijn geen Chineezzen, vooral geen Japanners, in wie weer andere zielen sluimeren of ontwaakten."²⁴³ In zijn gedachtegoed stonden de Chinezen boven de inheemse bevolking. De Japanners waren weer wat verder ontwikkeld dan de Chinezen. Volgens Couperus stonden de Batakkers helemaal aan de onderkant van de hiërarchische ladder. In zijn belevingswereld hadden de Batakkers een lage moraal en leidden ze een primitief bestaan. In tegenstelling tot de Maleisiërs en de Javanen, hadden de Batakkers een animistisch geloof. Volgens Couperus werden de tradities en leefstijl van de Batakkers als zeer barbaars gezien door

239 L. Couperus, *Oostwaarts* (Amsterdam 1921) 220.

240 *Ibidem*, 225-226.

241 *Ibidem*, 40.

242 *Ibidem*, 41.

243 *Ibidem*, 46-47.

de andere bevolkingsgroepen. Hij had zelf ook een Bataks kampong bezocht. Tijdens dat bezoek was hij ook niet te spreken over de Batakse bevolking. In het volgende citaat komt zijn bevinding over de Batakse kampong naar voren: “Minder lofrijk is het te vermelden, dat zij vaak walgingwekkend onzindelijk zijn: slechts in zeer gekuischten stijl is hiervan iets te zeggen, wanneer ik met u een Batak kampong bezoeken zal. Varken – het verafschuwde dier voor den Moslim – en hond zijn hunne huisdieren en meer.” Uit dit citaat blijkt dat Couperus zich heeft ingehouden en op een gecensureerde manier zijn bezoek heeft beschreven in zijn reisverhaal.²⁴⁴ Couperus had voor zijn bezoek aan de kampong verschillende stereotyperingen over de Batakse bevolking gehoord. De Batakkers zouden een simpel en barbaars leven leiden. De zieke Batakkers (met lepra besmette Batakkers) werden gedwongen om hun dorp te verlaten, anders werden ze vermoord. De verjaagden Batakkers werden door de Europeanen opgevangen en naar een voor hen speciaal ingerichte melaatsen kampong gebracht. Couperus heeft tijdens zijn reis ook zo'n melaatsen kampong bezocht. Uit zijn reisverhaal blijkt dat sommige mensen uit deze melaatsen kampong littekens op hun lichaam hadden en slechte herinneringen overgehouden hadden aan de kampong, waaruit ze verjaagd waren. Volgens Couperus waren de zieke Batakkers, de Europeanen erg dankbaar. Om die reden dacht Couperus dat een deel van deze stereotyperingen over de Batakkers wel degelijk juist waren.²⁴⁵

Tijdens zijn verblijf op het eiland Java, kwam hij naast Javanen ook Soendanezen tegen. In het volgende citaat uit zijn reisverhaal beschrijft Couperus deze bevolkingsgroep: “Het menschenras, dat hier woont, heeft zachte, bijna steeds vrouwelijke gezichten, zelfs zooforsch de lichaamsbouw zich uitspiert. De gezichten hebben droomerige oogen, ronde kinnen. De heupen wiegelen, het middel is fijn. De stemmen schijnen nauwelijks te articuleeren. De stemmen murmelen. Het zijn de Soendaneezen, en zij schijnen te leven in een eeuwige droom.” De manier waarop hij de fysieke en de culturele kenmerken beschrijft, komt niet geheel positief over. De Soendanezen worden door Couperus beschreven als een vreemd volk, dat in zijn eigen droomwereld leeft.²⁴⁶ De Haagse schrijver ging tijdens zijn verblijf op het eiland Java ook op bezoek bij de Javaanse adel. Hij werd ontvangen door de regent van Tasikmalaja en Bandoeng. Deze bezoeken ervoer hij als zeer bijzonder. Couperus merkte ook dat er grote sociale verschillen waren tussen de Javanen van de lagere klasse en de adel. Hij had eerst een poging gedaan om Maleis te spreken met de Javaanse regenten. De schrijver kwam er snel achter dat het Maleisisch dat hij ten tijde van zijn verblijf in Indië had geleerd, tekortschoot voor deze gesprekken. Dat komt in de volgende zinnen naar voren: “Het is heel iets anders Maleisch te spreken met een Regent dan met uw baboe of lijfjongen.” Couperus had een Maleisische straattaal met veel Chinese leenwoorden geleerd. De Javaanse heren daarentegen spraken heel deftig Maleis. Om die reden vond hij dat het Maleis dat hij sprak niet voldoende was om in gesprek te gaan met de Javaanse adel.²⁴⁷

Couperus bezocht ook het sultanaat Jogjakarta. Dit gebied viel onder de soevereiniteit van het Koninkrijk der Nederlanden. Deze vorstenlanden hadden een grote mate van autonomie

244 L. Couperus, *Oostwaarts* (Amsterdam 1921) 70-71.

245 *Ibidem*, 73.

246 *Ibidem*, 133.

247 *Ibidem*, 157.

gekregen binnen Nederlands-Indië. In tegenstelling tot de andere gebieden woonden er weinig Europeanen op de Vorstenlanden. Dit domein behoorde tot de Sultan van Jogjakarta. Om die reden werden deze gebieden als geheimzinnig en mysterieus bestempeld door de Europeanen.²⁴⁸ Couperus werd aan het hof van de sultan ontvangen. De Javaanse prinses die hij ontmoette, beheerste de Nederlandse taal niet.²⁴⁹ Aan het hof was de Javaanse adel volgens Couperus erg gehecht aan tradities. Hij kreeg tijdens zijn verblijf op het sultanaat verschillende ceremonies te zien die speciaal ter ere van de gasten gehouden werden. Een daarvan was een traditionele bedoyo-dans, een traditionele Indische dans. Volgens Couperus was het vroom en sierlijk. Hij beschreef het als een soort slendang-dans, een traditioneel Indische volksdans. In zijn reisverhaal heeft de Haagse schrijver een positief beeld van de Javaanse adel geschetst.²⁵⁰

Volgens Couperus bestaan er duidelijke verschillen tussen de bevolkingsgroepen in Indië. Deze verschillen baseert hij deels op het ontwikkelingsniveau van de groepen en deels op de religie. Hij heeft over het algemeen een vrij positief beeld van Indië geschetst in zijn reisverhaal. Couperus spreekt bijvoorbeeld vol lof over de modernisatie en vernederlandsing. Als ervaren reiziger wist Couperus wat er zich in Indië afspeelde. In zijn ogen hadden de mensen in Nederland een vertekend beeld van dit land. In zijn reisverslag probeert hij deze stereotyperingen, die volgens hem niet kloppen, te ontkrachten door voorbeelden uit de praktijk te geven. Couperus heeft tijdens zijn reis duidelijk een culturele botsing gehad met de Batakken. Hij beschrijft het contact met hen op een gecensureerde manier. Hieruit blijkt dat Couperus verdere stereotyperingen omtrent de Batakse bevolking wil voorkomen. Het contact met de Balinezen daarentegen heeft hij juist geprezen.

248 L. Couperus, *Oostwaarts* (Amsterdam 1921) 158-159.

249 *Ibidem*, 182.

250 *Ibidem*, 184-185.

3.7 Verschillen en overeenkomsten

Er zijn duidelijk overeenkomsten en verschillen te zien tussen de zes geanalyseerde reisverslagen. Rutgers heeft bijvoorbeeld Indië als een christelijk land beschreven dat een modernisering meemaakt. Hij heeft echter alleen gebieden bezocht waar de Europeanen en Amerikanen actief de christelijke religie aan het verspreiden waren. Daar waar kerstening plaatsvond, moderniseerde het land in een snel tempo. Volgens Rutgers' beleving hebben de inheemse mensen, die niet met de Europeanen in aanraking komen, een rustig en simpel bestaan. Dit duidt er weer op dat Rutgers een oriëntalistische beeldvorming heeft: hij vindt dat het Westen verder ontwikkeld is vergeleken met het Oosten. Hetzelfde geldt ook voor zuster Apollonis. Zij was ook alleen actief binnen het missiewerk. Dit betekent dat zij alleen met mensen binnen haar eigen kring omging. Apollonis heeft in haar reisverslag Indië als een vreemd, oosters land beschreven. De zuster had duidelijk minder oog voor de verschillen binnen de inheemse bevolking. In haar reisverslag heeft ze deze als een homogene groep beschreven, terwijl er in de andere reisverslagen een onderscheid gemaakt wordt tussen meerdere groepen (Soendanezen, Batakkers, Balinezen, Javanen, Maleisiërs en Ambonezen). Daarnaast valt de manier op waarop ze de mensen beschrijft die tot een andere bevolkingsgroep behoren. In plaats van de bevolkingsgroep te benoemen, beschrijft ze de huidskleur en andere fysieke kenmerken. Net als Rutgers en Apollonis heeft Boetzelaer van Dubbeldam een christelijk discours. Van Dubbeldam heeft het contact met de inheemse bevolking wel op een andere manier beschreven. Hij was zich er duidelijk van bewust dat er verschillende bevolkingsgroepen waren binnen de Indische samenleving. Iedere bevolkingsgroep had zijn eigen stereotypingen. In zijn reisverslag heeft Boetzelaer van Dubbeldam de verschillen tussen de bevolkingsgroepen toegeschreven aan het geloof dat ze aanhangen. In zijn ogen stonden de christelijke Ambonezen het dichtst bij de Europeanen. Volgens Boetzelaer van Dubbeldam werd de kloof tussen het Westen en het Oosten door het christelijke geloof kleiner.

In de reisverhalen van Couperus en Van Hamel komen de verschillen binnen de inheemse bevolking ook duidelijk naar voren. Iedere bevolkingsgroep heeft in deze verslagen zijn eigen stereotypingen. Zo vergelijkt Couperus het traditionele leven in Bali met het leven in de Oudheid. Dit laat zien dat er westerse eigenschappen worden toegeschreven aan Bali maar dat er tegelijkertijd een achterstand is ten opzichte van Europa. Van Hamel heeft in zijn reisverhaal het contact met de inheemse bevolking totaal anders beschreven. Zijn reisverhaal is vervuld van vaderlandsliefde. Alles draait om trots op de prestaties van de Nederlanders in Indië. In zijn belevingswereld was de inheemse bevolking goed geassimileerd. Van Hamel heeft zijn beleving vanuit een politiek nationalistisch perspectief beschreven. Daarnaast heeft Van Hamel in zijn reisverhaal Nederlands-Indië met verschillende voorbeelden en argumenten verbonden met Nederland. Hij heeft duidelijk een gekleurd beeld geschetst in zijn reisverhaal, omdat hij alleen naar de overeenkomsten tussen de twee landen heeft gekeken. In tegenstelling tot Van Hamel heeft De Groot een geheel andere visie op Indië. Volgens De Groot waren de verschillen tussen de Europeanen en de inheemse bevolking te groot om te overbruggen. De Groot heeft zijn verhaal wel net als Van Hamel vanuit een nationalistisch perspectief geschreven. Hij was duidelijk trots op de Nederlanders die Indië bestuurden. De minder ontwikkelde inheemse bevolking zou niet in staat zijn om het land zelf te moderniseren.

Een andere overeenkomst tussen de geanalyseerde reisverslagen is dat de schrijvers die voor de eerste keer naar Indië reisden (Rutgers, De Groot en Apollonis) al een oriëntalistisch beeld van Indië hadden voordat ze voet aan wal hadden gezet. De Nederlandse reizigers die Indië voor het eerst bezochten hadden verschillende verhalen over Indië gehoord en gelezen waardoor ze ideeën hadden opgedaan en bepaalde verwachtingen hadden opgebouwd. Zoals in paragraaf 1.4 naar voren kwam, werd de beeldvorming over Indië vooral gevormd aan de hand van literatuur, schilderijen en illustraties. Alle deze informatiebronnen bevatten de denkwijze en gevoelens van de auteur/kunstenaar. In die tijd konden de Nederlandse reizigers geen onderscheid maken tussen de werkelijkheid en het gekleurde beeld over het Oosten. De ervaren Indië reizigers (Couperus, Van Hamel en Boetzelaer van Dubbeldam) hadden wel een voorsprong op de Nederlandse reizigers die voor de eerste keer naar Indië gingen. Tijdens hun eerste reis hadden ze al een bepaald beeld over Indië gevormd en wisten ze dat bepaalde stereotyperingen niet klopten.

Hoofdstuk 4: Conclusie

In deze masterthesis heb ik geanalyseerd op welke manier de Nederlandse reizigers, die ten tijde van het interbellum naar Indië gingen, hun contact met de inheemse bevolking en cultuur beschreven in hun reisverhalen. Daarbij heb ik voornamelijk de *contact zone* momenten en de oriëntalistische beeldvorming centraal gesteld. Nadat ik alle zes de reisverslagen heb geanalyseerd, kwam ik erachter dat er geen eenduidig antwoord is op mijn hoofdvraag (*Op welke manier hebben de Nederlandse reizigers, die in het interbellum naar Indië op reis gingen, hun contact met de koloniale samenleving en het koloniale beleid beschreven in hun reisverhalen?*). Uit de geanalyseerde reisverslagen blijkt dat iedere reiziger vanuit zijn of haar eigen *point of view* de reis naar Indië beschreven heeft. Om die reden is het lastig om een eenduidig antwoord op de hoofdvraag te geven.

De reisverslagen die ik geanalyseerd heb, kan ik in twee groepen indelen: een groep waarin Indië vanuit een christelijk discours beschreven is, en een andere groep waarin het land vanuit het politieke nationalisme bekeken wordt. Rutgers, Apollonis en Boetzelaer van Dubbeldam zijn van mening dat het christendom noodzakelijk is om de inheemse bevolking tot een hoger ontwikkelingsniveau te brengen. Voor hen stond het christendom boven de Nederlandse politiek. De andere drie reizigers (Van Hamel, Couperus en De Groot) keken meer vanuit een politiek nationalistisch discours. Voor hen stonden de Nederlandse belangen en identiteit centraal. Als we naar de motieven van de Nederlandse reizigers kijken, die ten tijde van het interbellum op reis gingen, zien we dat er overeenkomsten en verschillen zijn. Rutgers en Apollonis hebben Indië bezocht om verschillende christelijke organisaties te ondersteunen. In de belevingswereld van de zes Nederlandse reizigers gingen de kerstening van de inheemse bevolking en de modernisatie van het land hand in hand. In gebieden waar de zendingswerkers actief waren, zagen zij het landschap en de sociale cohesie in een snel tempo veranderen. Zij beschrijven de bouw van kerken en christelijke scholen die bemand werden door Europese medewerkers.

De modernisatie van Indië was ook duidelijk terug te vinden in de belevingswereld van de reizigers. Zij beschrijven in hun reisverslagen dat de Indische steden qua niveau en voorzieningen niet slechter waren dan de Nederlandse steden. Om die reden waren alle reizigers die ten tijde van het interbellum Indië bezochten, van mening dat Indië geëuropeiseerd was. Daarmee bedoelden ze in feite twee aspecten. Ten eerste doelden ze erop dat Indië een modern land geworden was, waar de Europeanen zich thuis konden voelen. Ten tweede bedoelden ze de Nederlandse invloeden in Indië. Dit was natuurlijk een zichtbaar gevolg van de ethische politiek. De koloniale regering investeerde veel geld in Indië. Er werden verschillende grote bouwwerkzaamheden verricht. In Deli werd zelfs een haven gebouwd die qua omvang groter zou worden dan de Rotterdamse haven. Naast de investeringen in de infrastructuur kreeg de inheemse bevolking in deze periode meer zeggenschap. De inheemse mensen konden deelnemen aan de Raad van Indië om hun eigen bevolking te vertegenwoordigen.

In alle reisverslagen komt raciaal denken voor. De Nederlandse reizigers schreven aan iedere bevolkingsgroep verschillende eigenschappen toe. De Europese werkgevers in Indië dachten dat de Europese arbeiders een gezondere werkhouding en een sneller werktempo

hadden. Om die reden lieten ze veel arbeiders uit Europa overkomen. Door de grote vraag naar Europese arbeiders vanuit Indië kreeg men in Europa tevens de indruk dat de inheemse arbeiders minder capabel waren. In de reisverslagen van Rutgers en De Groot komt naar voren dat sommige Nederlanders de indruk hadden dat Indië een soort luilekkerland is. Rutgers en De Groot hebben met hun eigen ogen gezien dat werken in Indië niet gemakkelijk was. Men moest zelfs harder werken dan in Nederland. Door de stereotypingen over de inheemse bevolking had De Groot verwacht dat de Javanen in een minder snel tempo werkten dan de Europeanen en dat ze niet in staat waren om met moderne apparatuur om te gaan. Om die reden kon hij niet begrijpen waarom er veel vraag was naar Europese arbeiders, terwijl er voldoende inheemse arbeiders beschikbaar waren. In alle reisverhalen komt naar voren dat er tijdens het interbellum veel Nederlanders naar Indië afreisden om te werken. Europese arbeiders hadden tijdens het interbellum een uitzonderingspositie, ze verdienden in verhouding meer dan de inheemse arbeiders. Hierdoor konden de Europese arbeiders sneller omhoogklimmen op de sociale ladder vergeleken met de overige bevolkingsgroepen.

De Indo-Europeanen vormen een aparte subgroep binnen de koloniale samenleving. Het valt op dat in sommige reisverhalen deze groep genegeerd wordt. Dat kan erop duiden dat de Nederlandse reizigers niet goed wisten hoe ze hen moesten plaatsen binnen hun reisverhaal. Zo hebben Apollonis en Boetzelaer van Dubbeldam het contact met de Indo-Europeanen niet beschreven. Couperus heeft in zijn reisverhaal daarentegen veel aandacht besteed aan deze bevolkingsgroep. Daarin staat zelfs dat Indië een 'Indo probleem' heeft. Hiermee bedoelde Couperus dat de Indo-Europeanen wegens hun oosters uiterlijk niet geheel als Europeanen geaccepteerd werden terwijl de Indo-Europeanen zichzelf als Europeanen voelden. Dit was ook terug te zien in de houding van de Indo-Europeanen ten opzichte van de Europese gastarbeiders. Zij begrepen niet waarom er nog vraag was naar Europese arbeiders terwijl er voldoende Indo-Europeanen aanwezig waren, die hetzelfde werk konden verrichten.

De drie Nederlandse reizigers die vanuit een christelijk discours Indië beschrijven, benoemen dat enkel tot het christendom bekeerde inlanders dicht bij de Europeanen staan. Boetzelaer van Dubbeldam heeft in zijn reisverslag verschillende waardeoordelen over de religies gegeven. In zijn reisverslag krijgen de inlanders die de islam en het animisme aanhangen een negatief waardeoordeel. Ook Rutgers en Apollonis vonden dat de inlanders alleen vooruitgang konden boeken als ze zich bekeerden. De Nederlandse reizigers, die Indië vanuit een christelijk discours beschreven, hebben wel duidelijk meer negatieve eigenschappen toegeschreven aan de niet-christelijke inlanders. In hun reisverhalen worden deze als heidenen beschouwd. Deze drie christelijk georiënteerde reizigers waren er duidelijk op uit om de inheemse bevolking te bekeren. Hieruit kunnen we concluderen dat hun christelijke inslag leidend was. Volgens deze drie christelijke reizigers was het christendom de enige juiste weg en kon de inheemse bevolking zich pas daadwerkelijk ontplooien, nadat ze zich bekeerden. Om die reden hebben ze alle *contact zone* momenten met bekeerde inlanders als positief ervaren. De overige drie reizigers (Van Hamel, Couperus en De Groot) hechtten minder belang aan de bekering van de inheemse bevolking en het christendom.

Van Hamel schrijft zijn reisverhaal, net als De Groot en Couperus, niet vanuit een christelijk perspectief, maar meer vanuit het gedachtegoed dat Nederlands-Indië een integraal

deel uitmaakt van Nederland en dat de Nederlandse inmenging op de eilanden een positieve ontwikkeling teweeg heeft gebracht. Hierbij geven ze voorbeelden zoals de modernisering en de europeanisering, die ze als iets positiefs ervaren. De teksten zijn dus in dat opzicht aan te merken als politiek nationalistisch. Over de inheemse volkeren zijn ze sterk van mening dat europeanisering in hun voordeel zal werken en dat ze zo een deel van Nederland – en dus de beschaafde wereld – kunnen uitmaken. Volgens deze heren wordt door de europeanisering de afstand tussen het Oosten en het Westen verkleind. De religieus geïnspireerde reizigers denken juist dat de afstand tussen het Oosten en het Westen verkleind wordt als de inheemse bevolking zich tot het christendom bekeert. Indirect wordt de inheemse bevolking dus gezien als onderontwikkeld en onbeschaafd. Deze gedachte past goed bij het ethische beleid van de koloniale regering. De inheemse bevolking moet zich nog verder ontwikkelen zodat het op den duur in staat is om Indië zelfstandig te besturen.

4.1 Terugblik op het onderzoek

Ik heb voor mijn onderzoek gekozen om een onderscheid te maken tussen gouvernementele- en niet-gouvernementele reisverslagen. In paragraaf 1.1 heb ik beschreven dat gouvernementele reisverslagen een functioneel doel hebben waardoor ze niet onder de categorie 'egodocumenten' vallen. Mensen in dienst van de koloniale regering bevonden zich met een bepaald doel en taak in Indië waardoor hun reisverhaal zakelijk is opgesteld en per definitie niet een persoonlijke waarheid bevatten. Om die reden heb ik ervoor gekozen om alleen niet-gouvernementele reisverslagen te analyseren. Achteraf kan ik zeggen dat ik aan de hand van de niet-gouvernementele reisverslagen de belevingswereld en de persoonlijke beweegredenen van de Nederlandse reizigers goed kon achterhalen. Hierdoor kan ik constateren dat de door mij geanalyseerde reisverslagen oriëntalistische sporen bevatten. In alle reisverslagen komt het idee naar voren dat het ontwikkelingsproces van de inheemse bevolking ver achter is vergeleken met dat van de Nederlandse bevolking.

Aan de hand van dit onderzoek kan ik de reisverslagen in twee categorieën indelen. Drie van de zes reizigers hebben hun reisverhaal vanuit een christelijk discours geschreven en de overige drie vanuit een politiek nationalistisch perspectief. Dit laat zien dat het godsdienstige en politieke aspect een belangrijke rol in de denkwereld van de Nederlandse reizigers heeft gespeeld. In welke mate er overeenkomsten en verschillen waren, werd deels door de hierboven benoemde aspecten bepaald. Aanhangers van de confessionele stroming hebben in Indië vergelijkbare belevingen opgedaan. Ze waren trots op de kerstening van de inheemse bevolking en hadden duidelijk een gedeelde christelijke levensvisie. Uit de reisverslagen die vanuit een christelijk discours zijn geschreven, worden alle *contact zone* momenten met christelijke inlanders vrij positief beschreven en alle *contact zone* momenten met andersgelovigen worden heel wat minder positief beschreven. De Balinezen vormden hierop een uitzondering omdat aan hen wel positieve eigenschappen werden toegeschreven.

Ook de reisverslagen die vanuit een nationalistisch discours geschreven zijn, vertonen een aantal opvallende overeenkomsten. Deze groep reizigers was er overduidelijk trots op dat Indië bestuurd werd door Nederlanders. Daarnaast hadden ze een sterker natiegevoel dan de auteurs die vanuit een christelijk discours hebben geschreven. Alle auteurs die ik voor mijn onderzoek heb geanalyseerd, waren van mening dat Indië bestuurd moest worden door de koloniale regering.

Aanbevelingen

Mijn onderzoek heeft aangetoond dat de Nederlandse reizigers, die ten tijde van het interbellum naar Indië gingen, hun contact met de inheemse bevolking en cultuur in hun reisverslagen vanuit zijn of haar eigen *point of view* hebben beschreven. Aan de hand van de motieven kan ik de reisverslagen die ik geanalyseerd heb in twee categorieën delen: een groep die Indië vanuit een christelijk discours heeft beschreven en een groep die Indië vanuit een nationalistisch discours heeft beschreven.

Uit de reisverslagen die vanuit een christelijk discours zijn beschreven (Rutgers, Apollonis en Boetzelaer van Dubbeldam), komt naar voren dat zending en missie betrokken waren bij de koloniale gezagsuitbreiding. De christelijke organisaties mochten van de koloniale gezagdragers de inheemse bevolking bekeren. Uit het reisverhaal van Boetzelaer van Dubbeldam komt naar voren dat de gouverneur-generaal Bali in bescherming had genomen. Alle activiteiten die erop gericht waren om de Balinezen te bekeren, moesten gestaakt worden. Dit laat zien dat de koloniale regering bepaalde in welke gebieden zending en missie voortgezet mochten worden. Door de inheemse bevolking te kerstenen, werd de afstand tussen de Nederlandse bevolking en de inheemse bevolking kleiner. Dat werd tenminste zo ervaren door de Nederlandse reizigers. Er was duidelijk een grotere afstand tussen de inheemse onderdanen die een ander godsdienst aanhingen (islam en animisme). De inheemse onderdanen die een animistische religie aanhingen, worden in de reisverslagen als heidenen beschreven. Alleen aan de Balinezen, die het hindoeïsme aanhingen, werden positieve eigenschappen toegekend. Er is een vervolgonderzoek nodig om te kijken op welke manier de christelijke inlanders in Nederlandse reisverslagen beschreven worden. Uit de reisverslagen die ik geanalyseerd heb, komen wel bepaalde aspecten naar voren, maar ik heb kortweg te weinig reisverslagen die vanuit een christelijk discours zijn beschreven, geanalyseerd om een gefundeerd antwoord op deze vraag te geven.

Uit de reisverslagen die vanuit een nationalistisch discours zijn beschreven (De Groot, Couperus en Van Hamel) komt naar voren dat veel Nederlandse arbeiders tijdens het interbellum ervoor kozen om in Indië te werken. Door de komst van de nieuwe stroom Europese arbeiders werd de kloof tussen de verschillende bevolkingsgroepen groter. Er is een vervolgonderzoek nodig om te kijken op welke manier de onderlinge verschillen binnen de Indische samenleving veranderden door de komst van de Europese arbeidsmigranten.

Bibliografie

Primaire Bronnen

Anoniem, Officiële Vereniging Voor Toeristenverkeer in Nederlands-Indië, *Naar Java, het paradijs der tropen* (Batavia 1935)

Apollonis, Z., *Met de Baloeran vertrokken naar Oost-Indië* (Asten 1938)

Boetzelaer van Dubbeldam, C.W.T. van, *Eerste indrukken van een Indische reis* (Den Haag 1931)

Couperus, L., *Oostwaarts* (Amsterdam 1921)

Groot, H. de, *Een reis door Nederlands-Indië* (Dordrecht 1925)

Hamel, J.A. van, *Nederlandsche indrukken van een reis door Indië* (1938)

Rutgers, H.C., *Wat ik op mijn Indische reis zag* (Kampen 1928)

Secundaire literatuur

Alberts, A., *Per mailboot naar de Oost: reizen met de Lloyd en de Nederland tussen 1920 en 1940* (Bussum 1979).

Baggerman, A. en Dekker, R., 'De gevaarlijkste van alle bronnen: Egodocumenten, nieuwe wegen en perspectief', *Tijdschrift Voor Sociale en Economische Geschiedenis* 1 nr. 4 (2004).

Beekman, E.M., *Paradijzen van weleer. Koloniale literatuur uit Nederlands-Indië, 1600-1950* (Amsterdam 1998).

Blom, J.C.H. en Lamberts, E., *Geschiedenis van de Nederlanden* (Baarn 2010).

Boeke, J.H., *De ethische richting in de Nederlandsch-Indische politiek* (Amsterdam 1936).

Brinkgreve, C., *De ogen van de ander. De sociale bronnen van zelfkennis* (Amsterdam 2009).

Dalhuisen, L., *Geschiedenis van Indonesië* (Zutphen 2013).

Davids, K. en 'T Hart, M., *De wereld & Nederland. Een sociale en economische geschiedenis van de laatste duizend jaar* (Amsterdam 2011).

Dekker, R., "Egodocumenten in Nederland", *Neerlandica extra Muros* (Lier 1998).

Dekker, R., 'Van grand tour tot treur-en sukkelreis. Nederlandse reisverslagen van de 16e tot begin 19e eeuw', *Tijdschrift voor Historische en Kunstwetenschappen* 4 (1994).

D'haen, T., *Europa buitengaats. Koloniale en postkoloniale literaturen in Europese talen* (Amsterdam 2002).

Doel, H.W. van den, *Zo ver de wereld strekt* (Amsterdam 2011).

Doorn, J.A.A. van, *De laatste eeuw van Indië: ontwikkeling en ondergang van een koloniaal project* (Amsterdam 2012).

Emmer, P. en Gommans, J., *De geschiedenis van Nederland overzee. Rijk aan rand van de Wereld* (Amsterdam 2012).

Gemerén, R. van, *Het land van boze koningen en geheimen: Nederlands- Indië door de ogen van Multatuli en Louis Couperus* (Den Haag 2010).

Goor, J. van, 'Indische reizen in de negentiende en twintigste eeuw, van verkenning tot journalistiek: toerisme', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 105 (1992).

Graaff, B. de, *J.J Graaf van Limburg Stirum 1873-1948: tegendraads landvoogd en diplomaat* (Zwolle 2009).

Green, M., *Dreams of Adventure and Deeds of Empire* (New York 1979).

Hof, E., 'Met Edward Said op weg naar een postkoloniale theologie', *Radix jaargang* 42 (2016).

Hond, J. de, *Verlangen naar het oosten. Oriëntalisme in de Nederlandse cultuur ca. 1800-1920* (Leiden 2008).

Honings, R. en Zonneveld, P. van, *Een tint van het Indische Oosten: reizen in Insulinde 1800-1950* (Hilversum 2015).

Marlet, A., *Moralisme en Oriëntalisme in het beleid van gouverneur-generaal De Jonge ten aanzien van het Indonesische Nationalisme* (Utrecht 2004).

Michielsen, W.J.M., *Een buitenbezittingse radja: herinneringen van W.J.M. Michielsen 1844-1926* (Hilversum 2015).

Migchelbrink, F., *Actieonderzoek voor professionals in zorg en welzijn* (Amsterdam 2007).

Paul, H., *Als het verleden trekt: kernthema's geschiedfilosofie* (Den Haag 2014).

Reinsma, R., *Het verval van het cultuurstelsel* (Den Haag 1955).

Pleijter, A., *Typen en logica van kwalitatieve inhoudsanalyse in de communicatiewetenschap* (Nijmegen 2006).

Pratt, M.L., *Imperial Eyes, Travel Writing and Transculturation* (Abingdon 2007).

Said, E.W., *Orientalisme western conceptions of the orient* (New York 1988).

Smit, C., *De Indonesische quaestie: de wordingsgeschiedenis der soevereiniteitsoverdracht* (Leiden 1952).

Stapel, F.W., Martin, H. en Hoogenberk, H., *Indië schrijft zijn eigen geschiedenis* (Amsterdam 1943).

Thompson, C., *Travel Writing* (London & New York 2011).

Tiedeman, B.J., *L.C. Westenenk 1872-1930: een bijzonder ambtenaar van het Binnenlands Bestuur in Nederlands- Indië* (Gorssel 2008).

Varisco, D.M., *Reading Orientalism, Said and the Unsaid* (Seattle 2007).

Zuelow, E.G.E., *A History of Modern Tourism* (London 2016).

Internetbronnen

'Historische kranten': <https://www.krantvanuwgeboortedag.nl/echte-historische-kranten/de-niederlander/> (21-5-2017).

'Huygens onderzoekinstituut': <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/hamelja> (30-5-2017).

'Indische letteren': <http://geert180.wixsite.com/indische-letteren/over-indische-letteren> (28-1-2017).

'Linschoten Vereniging': <http://www.linschoten-vereeniging.nl/> (28-1-2017).

'Nobelprijswinnaar': http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/peace/laureates/1946/mott-bio.html (1-6-2017).

'Website KITLV': <http://www.kitlv.nl/nl/ons-instituut/> (11-6-2017).